

DEBRECENI EGYETEM
ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI KAR
JOGTÖRTÉNETI TANSZÉK

BALOGH JUDIT – MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN – PAPP LÁSZLÓ – P. SZABÓ BÉLA –
SZŰCS LÁSZLÓNÉ SISKA KATALIN

ELŐADÁSOK A MAGYAR ALKOTMÁNY- ÉS KÖZIGAZGATÁSTÖRTÉNET KÖRÉBŐL I.

Tansegédlet az igazgatásszervező hallgatók számára

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2010

Szerzők:

BALOGH JUDIT

MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN

PAPP LÁSZLÓ

P. SZABÓ BÉLA

SZŰCS LÁSZLÓNÉ SISKÁ KATALIN

I., II., III., IV., V. előadás

VII., IX., X., XIII. előadás

XI., XII. előadás

VIII. előadás

VI., XIV. előadás

Szerkesztette:

PAPP LÁSZLÓ

Lektor:

STIPTA ISTVÁN

egyetemi tanár, ME ÁJK

ISBN 978 963 318 083 9

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press

Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta

Készült a DE sokszorosítóüzemében, 2010-ben

10-613

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	5
I. ELŐADÁS – ALAPFOGALMAK (<i>Balogh Judit</i>).....	7
II. ELŐADÁS – AZ ÁLLAMI HATALOM EREDETÉVEL KAPCSOLATOS TUDOMÁNYOS ÁLLÁSPONTOK (<i>Balogh Judit</i>).....	13
III. ELŐADÁS – A TÖRTÉNETI ÁLLAMTÍPUSOK (<i>Balogh Judit</i>).....	15
IV. ELŐADÁS – A MAGYAR ALKOTMÁNYTÖRTÉNETI KORSZAKOK ÁTTEKINTÉSE (<i>Balogh Judit</i>)....	21
V. ELŐADÁS – AZ IGAZGATÁS SZINTJEI ÉS VÁLTOZÁSAI A MAGYAR ALKOTMÁNYTÖRTÉNETBEN (<i>Balogh Judit</i>).....	25
VI. ELŐADÁS – KÖZPONTI IGAZGATÁS A PATRIMONIÁLIS MONARCHIÁBAN (<i>Szűcs Lászlóné Siska Katalin</i>).....	28
VII. ELŐADÁS – A RENDI MONARCHIA KORSZAKÁNAK TÁRSADALOMSZERKEZETE, A KÖZPONTI SZERVEK (<i>Megyeri-Pálffy Zoltán</i>).....	33
VIII. Előadás – A KIRÁLYI ÉS A NEMESI VÁRMEGYE, A VÁROSOFEJLŐDÉS, ERDÉLY IGAZGATÁSA 1848-IG (<i>P.Szabó Béla</i>)	42
VIII.1. A HELYI IGAZGATÁS A PATRIMONIÁLIS MONARCHIA KORÁBAN – A VÁRMEGYERENDSZER KEZDETEI.....	42
VIII.2. A NEMESI VÁRMEGYE	43
VIII.3. A VÁROSI FEJLŐDÉS	52
VIII.4. ERDÉLY IGAZGATÁSA 1848-IG	54
IX. Előadás – A BÉCSI ÉS MAGYAR KORMÁNYSZERVEK A HABSBURG MAGYARORSZÁGON (<i>Megyeri- Pálffy Zoltán</i>).....	61
X. ELŐADÁS – A XVIII. SZÁZADI MODERNIZÁCIÓ, A SZAKIGAZGATÁS KEZDETEI: A HELYTARTÓTANÁCS ÉS A KAMARAI ÜGYINTÉZÉS (<i>Megyeri-Pálffy Zoltán</i>).....	67
XI. Előadás – A RENDI KORSZAK JOGFORRÁSI RENDSZERE. A RENDI KORSZAK BÍRÓSÁGI SZEREVEZTRENDSZERE (<i>Papp László</i>)	70
XII. Előadás – AZ ALKOTMÁNYOZÁS MEGJELENÉSE. A MODERN ÁLLAM ALAPELVEI ÉS JELENTŐSÉGÜK, A POLGÁRI ÁLLAMHATALOM 1848/49-BEN (<i>Papp László</i>)	77
XIII. Előadás – A DUALIZMUS-KORI ÁLLAMBERENDEZKEDÉS MAGYARORSZÁGON, AZ ORSZÁGGYŰLÉS SZERVEZETÉNEK ÉS MŰKÖDÉSÉNEK ELVEI 1848/49-BEN ÉS A POLGÁRI KORSZAKBAN. (<i>Megyeri-Pálffy Zoltán</i>).....	82
XIV. Előadás – A POLGÁRI KORSZAK KÖZPONTI IGAZGATÁSA, A SZAKIGAZGATÁS SPECIALITÁSAI. (<i>Szűcs Lászlóné Siska Katalin</i>)	87
IRODALOMJEGYZÉK	92

ELŐSZÓ

Kedves Hallgatók!

A Magyar alkotmány- és közigazgatástörténet az a szaktantárgy, amellyel az egyetemi szintű igazgatásszervező-képzésben már az első szemesztertől kezdve megismerkednek. A tantárgy – meggyőződésünk szerint – előkészítője további tanulmányaiknak, ugyanakkor némi összekötő szerepe is van a középiskolai történelem tananyag és az egyetemi stúdium tárgyai között. Ezt a kettős funkciót azonban csak Önökkel együtt tudja betölteni. Szükséges, hogy felelevenítsék az érettségire tanultakat, hogy kellő alappal rendelkezzenek a továbblépéshez, az ismeretlen anyag feldolgozásához. Ugyanakkor fontos az is, hogy kellő energiát fordítva az újfajta feladatra (összehasonlíthatatlanul nagyobb terjedelmű tananyagot kell sokkal rövidebb idő alatt megérteniük és megtanulniuk), sok önálló munkával megfelelő jártasságot szerezzenek a tananyag elsajátításához szükséges új technikákban.

A magyar alkotmánytörténeti ismeretek megszerzéséhez jelenleg országosan használt, egységes tankönyv áll rendelkezésre, amelyet immár több mint tíz éve használunk a jogászképzésben, valamint évek óta az igazgatásszervező-képzésben. Erre a tankönyvre épül a most kézben tartott segédanyag is. Arra azonban a hosszú évek tapasztalatai alapján rá kellett jönnünk, hogy a tankönyvben foglalt tudásanyag nem könnyen „válk válik vérré” a hallgatókban: sokan nem tudják kezelni annak szerkezetét, mivel még hiányoznak az ehhez szükséges jogintézményi ismeretek. Azt tapasztaltuk, megkönnyíti az anyag feldolgozását, ha nem azonnal a tankönyv által használt intézményenkénti tárgyalást, hanem inkább – az Önök történelmi ismereteire jobban építő – kronologikus sorrendben történő megismerést tesszük a középpontba. Teljes szakmai meggyőződéssel valljuk, hogy ha hozzásegítjük Önöket ahhoz, hogy a magyar államtörténet meghatározó korszakaiban bekövetkező változásokat áttekintve ismerjék meg az intézményi struktúra változásait, könnyebben tudják majd befogadni a tankönyvben szereplő ismeretanyagot is. Tévedés ne essék: az itt következő jegyzet nem váltja, nem is válthatja ki a tankönyvet! Nem jelenti azt, hogy az itt szereplő ismeretek elégségesek, és abból a vizsgához szükséges tudás önmagában megszerezhető. Azt tanácsoljuk, hogy a jegyzetet a tankönyvvel együtt használják, ez segít a tankönyv törzsanyagának időrendi rendszerbe foglalásához.

A Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti Tanszékének oktatói hosszú évek alatt formálták azt a tananyagot, mindennapos oktatási gyakorlatot, amely a fenti megfontolások szerint legjobban segítheti az Önök felkészülését. Ebben a munkában a jelen tansegédlet szerzői nem voltak egyedül. A legnagyobb segítséget a szinte mindannyiunk iskolájának, „anyaműhelyének” számító miskolci Jogtörténeti Tanszékről hoztuk magunkkal. Az alapos és figyelmes, precíz fogalmakkal operáló előadási gyakorlatot, a súlypontokat mindannyian Stipta István professzor úrtól kaptuk, ez az oka annak, hogy az e tansegédletben megjelenő előadásvázlatok olyan sokban egyeznek az ő szakmai meggyőződésével, oktatási gyakorlatával. Reméljük, sikerült az eltelt bő évtized alatt úgy továbbformálni ezeket az ismereteket, hogy azok e mai formájukban is megtartják azt a szakmai igényességet, amelyet tőle kaptunk. Hiszen tény, hogy mindannyian az ő „köpönyegéből bújtunk ki.” Nagyon köszönjük.

Ugyanakkor nagyon fontos az is, hogy a tananyag alakításában tanszékünk korábbi oktatói és doktoranduszai is részt vettek. A tanszéket alapító Ruszoly József professzor úr hagyományai mindenképp ide sorolhatók. Feltétlenül jobba tették e tansegédlet anyagát azok a szakmai beszélgetések is, amelyek kapcsán Somogyiné Kecskés Katalin kolléganőnk dualizmus-kori közigazgatást elemző szaktörténeti ismeretei vagy Varga Norbert kollégánk (azóta a Szegedi Tudományegyetem Magyar Jogtörténeti Tanszékének adjunktusa) rendi állam- és ítélkezéstörténetet érintő megjegyzései, Szabó Szilárd és Babják Ildikó magyar alkotmánytörténetet tárgyaló oktatási módszerei és anyagai beépülhettek gyakorlatunkba, ezáltal a szövegbe is. Örülünk, ha saját gondolataikat szervesülve látják viszont az itt következő oldalakon. Mondhatjuk, hogy az e jegyzetben megjelenő oktatási anyagot Megyeri-Pálffy Zoltán és Papp László még egyetemistaként „tesztelte”. Az anyag összeállítása során vált világossá számunkra az ő munkájuk értéke: úgy dolgozták át, fejlesztették tovább az eredeti anyagokat, hogy azokból valóban eltűnhessenek a félreérthető, homályos, vagy netán pontatlan megfogalmazások. Mindannyiunknak köszönet érte.

A múltba vetett pillantások után azonban szóljunk a jelenről is. Előadásaink tananyaggá formálásához, ezáltal e tansegédlet megjelentetéséhez végül Szűcs Lászlóné Siska Katalin módszertani tapasztalatai vezettek, aki leginkább szorgalmazta azt, hogy az oktatásban a hallgatók kezébe adható, az elsajátítandó

minimumot egyértelműen tartalmazó kiadvány készüljön. Köszönet illeti a tanszék vezetőjét, Szabó Bélát, valamint a kar dékánját, Szabadfalvi Józsefet is, akik szakmai és pénzügyi segítséget nyújtottak az ötlet megvalósításához.

A jelen tehát azokról szól, akik, mint a tanszék jelenlegi oktatói, a mindennapi gyakorlatban használják előadásaikhoz ezt a tananyagot. Azért készítettük el, hogy előadásaink érthetőbbek, követhetőbbek, ugyanakkor (egy írott alap biztonságos háttérét élvezve) talán szívesebbek, illusztrálhatóbbak legyenek. Mindezt annak érdekében, hogy Önök a magyar alkotmánytörténet anyagát mind jobban elsajátíthassák.

Reményeink szerint a tansegédlet segítségével sikeresen fel tudnak majd készülni a zárthelyi dolgozatra és a vizsgákra. A fejezetekben a tananyag releváns elemeit összefoglalva találják meg, a tényanyag után pedig ellenőrző kérdések találhatók, amelyek lehetőséget adnak arra, hogy elmélyítsék megszerzett ismereteiket. Mivel e segédanyag csak kiegészítője a tankönyvben szereplő tananyagnak, felhívjuk a figyelmet: előfordulhat, hogy bizonyos kérdésekre csak a tankönyv átolvasása után tudnak majd választ adni. A tansegédlet csak akkor vezethet valóban sikeres vizsgákhoz, ha az előadásokon elhangzott ismereteket, a tansegédlet anyagát és a tankönyv megjelölt fejezeteit is elsajátítják.

A felkészüléshez a következő tankönyv használata szükséges:

MEZEY Barna (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 2003 vagy későbbi kiadás (továbbiakban **Tk.**)

Jó felkészülést kívánunk!

Debrecen, 2010. október 20.

A szerkesztő és a szerzők nevében:

Balogh Judit

I. ELŐADÁS

ALAPFOGALMAK

A magyar alkotmánytörténeti ismeretek elsajátításához elengedhetetlen, hogy olyan **alapfogalmi rendszert** használjunk, amely

- alkalmas arra, hogy az államokat (és a témánk szempontjából legfontosabb magyar államot) történeti távlatban is egyértelmű kategóriákkal írja le,
- közös nyelvet teremtsen, és
- olyan fogalmi kereteket ad, amelyben – természetesen a szakma alapszabályainak megfelelően – térben és időben megfelelően elhelyezhető a magyar állam, álljon fejlődésének bármelyik fokán.

Az alapfogalmak nem kizárólag a magyar államra jellemzőek, hanem *általában* írják körül az államokat meghatározott jellemzők alapján.

A stabil fogalmi rendszer szükséges ahhoz, hogy meghatározhassuk az állam fogalmát. A meghatározás **komplex** megközelítést igényel. A szakirodalom e vonatkozásban azt tartja, hogy a fogalom összetettsége miatt a meghatározás során a filozófia, jogfilozófia, általános történet, gazdaságtörténet, államtan és alkotmánytörténet szempontjait együttesen kell figyelembe venni. Ugyanakkor nagyon fontos azt is szem előtt tartani, hogy az állam mindig **térhez, időhöz kötött**, s mint ilyen, meghatározásának történetileg mindig konkrétnek kell lennie. Ahhoz, hogy esetről-esetre megalkothassuk a térben és időben elhelyezett, konkrét államfogalmunkat, meg kell ismerkednünk néhány alapkategóriával.

Modern államfogalom

Az államtudomány az államokat történelmi fejlődésük alapján több csoportba sorolta (erről hamarosan bővebben lesz szó). Az így kialakított történeti államtípusok között a legfiatalabb, a jelenleg is létező államok leírására alkalmas kategória a **modern állam** fogalma, amely valójában a komplex valóság stilizált összefoglalása. A fogalom akként született, hogy a tudósok megkísérelték egyesíteni az államok lényegi jegyeit, és egységbe foglalni azok geopolitikai, etnikai, alkotmányjogi sajátosságait. A modern állam fogalma a nemzetközi jog termékének is tekinthető, hiszen számos nemzetközi jogi vonást tartalmaz. Eszerint az állami létnek három feltétele van:

- vonalszerűen körülhatárolható (és a nemzetközi közösség által is elismert) *államterület*,
- ezen a területen élő letelepedett, és rendszeres népszámlálásokon számbavett *népesség*,
- *állami főhatalom*: tartósan gyakorolt, szervezett hatalom, olyan cselekvőképes kormányzat, amely a terület és lakosság többsége fölött irányítást gyakorol.

Amint látjuk, a modern államfogalom nem követeli meg, hogy egy államban csupán azonos nemzeti, etnikai közösség éljen. Az alkotmánytan ismeri ugyan az *államalkotó nemzet* fogalmát, ez azonban nem kizárólagosságot jelent, hanem arra utal, hogy az államokban többnyire mindig van egy olyan nemzet, amelyhez a népesség többsége odatartozónak vallja magát (pl. Magyarországon a magyar). Az államalkotó nemzet ugyanakkor nem zárja ki, hogy az államban kisebbségek is éljenek, azaz olyan nemzeti, etnikai csoportok, amelyek az állampolgárok között számbeli kisebbségben vannak, de közös nyelvük, kulturális tradícióik, stb. miatt mégis elkülönülnek. (Az államok tipizálása és az alkotmánytörténet szempontjából e különbség nem bír jelentőséggel, és a hatályos alkotmányjog is mindössze annyiban tesz különbséget a többségi nemzet és a kisebbségek között, amennyiben a kisebbségi közösségek számára *többletjogokat* biztosít.)

Nem tekinthetjük a modern államok elkülönítő fogalmi ismervének az egyházhoz való viszonyukat sem. A történeti összevetés alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a 16. századig az európai államok között egyeduralkodó katolikus egyház az állammal összefonódva működött: az állam egyik legfontosabb támasza a (római) katolikus egyház, mint *államegyház* volt. A reformáció ezt az egységet szintén nem bontotta meg, csupán módosította annyiban, amennyiben az államok dönthettek arról, hogy a több egyház közül melyiket választják államvallásnak. A mai modern államokban az előzőekkel szemben alapvetően az, hogy az állam és az egyház szétválasztva működik (szekularizált állam), továbbá az, hogy az államnak az ún. vallási, egyházi, világnézeti kérdésekben semlegesnek kell maradnia.

Végül nem tekinthető a modern államok szükségszerű követelményének az sem, hogy a hatalomgyakorlásnak valamilyen demokratikus formáját valósítsa meg. A modern államberendezkedések között ugyanúgy találunk demokratikusakat (szerencsére szép számmal), mint tekintélyelvű (autokrata) kormányzatokat, de akár totális diktatúrákat is. A modern állam az általa megvalósítani kívánt célok alapján is több csoportba sorolható: beszélhetünk jóléti államról, jogállamról, szociális államról, stb. E fogalmakkal azonban mélyrehatóbban majd a későbbiekben, a hatályos jogi stúdiumok keretében foglalkozni.

Az államszerkezet

A világ államainak (és nem csupán a modern államoknak) csoportosításához egy kézenfekvő, egyértelmű, és általában könnyen felismerhető szempontot kínál az állam szerkezeti felosztása szerinti megkülönböztetés. E csoportosításban a világ államai két fő (és néhány további, átmenetinek, és kevésbé stabilnak tekinthető) csoportba sorolhatók be.

A modern államok egy része olyan ún. **egységes állam**, amelynek legfontosabb jellemzője, hogy területén az állami főhatalom (a szuverenitás) egyetlen szinten jelenik meg: központi szervei hordozzák azt. Az ilyen államok államszerveinek hatásköre az állam egész területére kiterjed, és más területi egységeknek nincs lehetőségük ebben az egységes szuverenitásban osztozni. Az ilyen államokban is létezhetnek területi egységek (tartományok, megyék, vagy bármilyen más néven), ám ezek önálló főhatalommal nem rendelkeznek. Az unitárius államokban tehát kizárt, hogy a területi egységeknek önálló parlamentjük, kormányuk vagy a központban kiadottól elkülönülő jogrendszerük, azt érvényesítő és alkalmazó bíróságai lennének. A mai Magyarország például egy ilyen unitárius, azaz egységes állam.

(Csak a félreértések elkerülése végett tisztázni szükséges, hogy az ilyen egységes szerkezetű államokra általában használt „unitárius” kifejezésnek semmilyen vallási tartalma nincs, semmiképp sem keverendő össze a hasonló nevű unitárius egyházzal!)

A világ államainak másik csoportját, egyáltalán nem csekély számú állammal, az ún. **szövetségi típusú államok** alkotják. A szövetségi államok általános jellemzője, hogy területükön olyan önálló egységek léteznek, amelyek *osztotnak a szuverenitásban*. Ez azt jelenti, hogy egyrészt a szövetségnek, azaz magának a „nagy” államnak vannak államszervei (törvényhozása, kormánya, bíróságai), hanem emellett az önálló területi egységeinek is van saját parlamentje, kormánya, bíróságai, sőt, a szövetségi államétól többé-kevésbé (de mindig jól meghatározott szabályok szerint és mértékben) eltérő jogrendszere is.

Az ilyen államok területi egységeit sokféleképp nevezik: az Amerikai Egyesült Államokban tagállamok, a Német Szövetségi Köztársaságban Landok, Svájcban kantonok, Belgiumban régiók alkotják a szövetségi államot, azaz az elnevezés alapján még nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy vajon szövetségi államról van-e szó (és ha igen, annak melyik formájáról).

A szövetségi államokon belül további két csoportot különböztethetünk meg aszerint, hogy az államon belül a szövetséget vagy a tagállamokat illeti a szuverenitás nagyobb része.

- A történeti áttekintés azt mutatja, hogy a stabilabb, működőképesebb szövetségi forma a **föderáció** (szövetségi állam), amelyben a szuverenitás nagy része a szövetséget illeti meg (persze különböző megoldásokkal garantálva számukra a döntő befolyást), és csak kisebb részben dönthetnek a tagállamok a szövetségi akarattól függetlenül. Ilyen államokban a föderatív berendezkedés alapelveit már maga az alkotmány tartalmazza. Vagy felsorolással rögzíti a kizárólagos szövetségi, a kizárólagos tagállami, és az ún. konkuráló hatásköröket is (amint tette ezt pl. a Német Császárság alkotmánya a 19. század végén), vagy csak a szövetségi hatásköröket sorolja fel tételesen, és úgy rendelkezik, hogy amennyiben egy hatáskör nem tartozik a szövetség hatáskörei közé, akkor abban a tagállamok jogosultak eljárni (így rendelkezik az USA alkotmányának egyik kiegészítése).
- A történelmi tapasztalatok alapján megállapíthatóan inkább átmeneti időszakokban létrejött, ám hosszabb távon valamilyen okból mindig felbomló másik szövetségi típusú államalakulat a **konföderáció** (államszövetség). Ez tulajdonképpen általában egy nemzetközi szerződéssel, meghatározott célra létrejövő államközösség, amelynek sajátossága, hogy a szuverenitás nagyobb része a tagállamoknál marad: közös szervei általában csak a közös cél megvalósításához feltétlenül szükséges mértékben vannak. A közös szerv sokszor csak

valamilyen képviseleti jellegű, a legfőbb döntéseket általában konszenzusos alapon meghozó (törvényhozó) szerv, a döntések végrehajtására jogosult és köteles szervek azonban már a konföderációban részes államok saját szervei. Ez azt eredményezi, hogy a (nehezen, de közösen) meghozott döntések végrehajtására már nincs közös költségvetési forrás, nincs külön apparátus, a konglomerátum védelmére nem áll a szövetség rendelkezésére önálló, a részes államoktól független haderő, hanem a szövetségnek, ha döntéseit végre akarja hajtani, mindig a tagállamokhoz kell fordulnia. (A szövetség ezáltal nyilvánvalóan kiszolgáltatottá válik.) A legtöbb államszövetség épp emiatt nem bizonyul tartósnak, és idővel fölbomlik. (Az USA esetében azonban épp ellenkező irányú hatást váltott ki a konföderáció gyengesége és működésképtelensége: az államok erősebb szövetségre léptek, és a konföderáció az 1787-es Alkotmánnyal föderációvá alakult.)

A hatalmi ágak rendszere

A hatalmi ágak megkülönböztetése filozófiai eredetű tétel. Az alkotmánytörténeti feldolgozás során leginkább használt felosztás **Montesquieu**-tól, a francia felvilágosodás képviselőjétől ered, és három hatalmi ág megkülönböztetését, és határozott elkülönítésének igényét tartalmazza. Szerinte a három hatalmi ág a következő:

- **törvényhozó** hatalom (amely az állam szempontjából legfontosabb döntéseket, jogszabályokat és a legfontosabb személyi döntéseket hozza)
- **végrehajtó** hatalom (amely a törvényhozás által megalkotott szabályokat a gyakorlatban megvalósítja)
- **igazságszolgáltató** hatalom (amely a jogszabályokat eseti ügyekre alkalmazza).

Montesquieu a korabeli angol államberendezkedés vizsgálata során arra jutott, hogy az államok ott működnek jól, ahol a törvényhozó, a végrehajtó és az igazságszolgáltató hatalmat egymástól elválasztják, és gyakorlását más-más szervek kezébe adják. Így van ez a magyar alkotmánytörténet legtöbb korszakában is, ezért a további vizsgálódások során az állam szerveit és működésüket mi is e három hatalmi ág kapcsán írjuk le. Előrebocsátva tehát a törvényhozó hatalom gyakorlójaként többnyire az országgyűlésről (parlamentről – és jó ideig vele együtt a királyról), a végrehajtó hatalom birtokosaként a *királyról* és az általa kialakított szervekről (tisztviselők, majd kormányzások, később kormány), az igazságszolgáltató hatalom gyakorlójaként pedig a különböző szintű és szervezetű *bíróságokról* fogunk megállapításokat tenni.

(Mi az összehasonlíthatóság érdekében, mondhatjuk, önkényesen választottuk ki a – vitathatatlanul legelterjedtebb – Montesquieu-féle hatalommegosztási elméletet. Az alkotmánytörténet céljainak ez tökéletesen megfelelő. Az államelmélet azonban természetesen nem ezt az egyetlen hatalommegosztási tant ismeri és alkalmazza: további tanulmányaik során módjukban áll majd további felfogásokat is megismerni. Más tanok szerint léteznek más hatalmi ágak, más tényezők is, amelyek az állam működése szempontjából lényegesek. Ilyen lehet mindenekelőtt az államfő, mint egyfajta semleges hatalom, de lehetnek más hatalmi ágak is, olyanok is, amelyek nem csak az állam szerveit ismerik el hatalmi tényezőknek, hanem egyéb szerveket, intézményeket is (egyesek akár a sajtót is hatalmi ágnak tekintik – befolyását és a társadalomra gyakorolt hatását tekintve talán nem is alaptalanul).

Az állami szervek illetékessége

Az illetékességet általában olyankor használjuk, amikor arra szeretnénk választ kapni, hogy egy szerv az államterület milyen részén rendelkezik eljárási jogosultsággal. A jogrendszer különféle törvényei leírják például a megyei bíróságok illetékességi területét (adott megye), vagy a közjegyzők illetékességi területét (ún. közjegyzői körzetek), más szervek esetén pedig arról rendelkeznek, hogy azok az ország egész területén keletkező, adott típusú ügyeket jogosultak ellátni (mivel csak egyetlen ilyen szerv létezik).

Az alkotmánytörténeti korszakok megismerése során mi is különválasztjuk azokat a szerveket, amelyek hatásköre az egész országra kiterjed: ezeket **központi szerveknek** nevezzük. Központi szervek mindegyik hatalmi ágban vannak, sőt, a törvényhozásban (az unitárius államszerkezet miatt) csak ilyen van: az országgyűlés. A rendi dualizmus időszakában például az jellemző, hogy a király és a rendek egymással a törvényhozásban együttesen gyakorolják a jogokat (a hatalmat ebben az esetben *horizontálisan* osztják meg: mivel csak egyetlen szerv létezik, abban a király és a rendek együtt jogosultak törvényt hozni). A

végrehajtásban ezzel szemben *vertikálisan* osztoznak a hatalmon. Ennek eredménye, hogy a központi szinten (a később majd megismerendő kevés kivételtől eltekintve) a király szervei vannak jelen: pl. az országbíró, a tárnokmestert, de később a Magyar Kamara, Magyar Tanács és más szervek tagjait is a király nevezte ki, e szervek és méltóságok a király akaratát és érdekeit képviselték, valamint a királynak tartoztak felelősséggel is. Ugyanez igaz azokra a központi szervekre, személyekre is, amelyek (illetve akik) bíraskodási tevékenységet látnak el. A korai időszakban ugyanis erre bárki csakis a király eseti megbízása alapján válhatott jogosulttá, azaz aki bíraskodott, az a király nevében és jogán tette ezt.

A tanév során megismerendő szervek másik része ellenben nem az ország egész területén járhat el, hanem csak szigorúan meghatározott, rögzített területen. Az ilyen szerveket **helyi szerveknek** nevezzük, de területi illetékességük csak annyiban írható le egységesen, hogy az nem az egész ország. Helyi szervei – amint azt korábban már tárgyaltuk – csak a végrehajtó és az igazságszolgáltató hatalomnak vannak, ezek között azonban vannak olyanok, amelyek illetékességi területe egy-egy megye (pl. a nemesi vármegyék alispánja vagy a vármegyei törvényszék esetében), de vannak olyanok is, amelyeké csak egy-egy falu vagy uradalom (például ilyen lehet a falubíró vagy a gazdatiszt). A helyi szervek hatásköre is nagyon változó, és sokszor hierarchikus viszonyban vannak egymással. (A dualizmus időszakában a vármegyei törvényhatóság helyi igazgatási egység, ugyanakkor a területén számos község található, amelyek alacsonyabb szintű helyi igazgatási egységek a megye alárendeltségében. A kettő közötti „összekötő” a szolgabíró volt.)

Az igazgatás (közigazgatás)

Tekintettel arra, hogy az előadások a magyar alkotmánytörténet és a közigazgatástörténet megismerését célozzák, a tanév során különös hangsúllyal tekintjük át a végrehajtó hatalom felépítését és hatásköreit. A végrehajtó hatalom által gyakorolt tevékenységet szoktuk egyszerűbb megnevezéssel igazgatásnak nevezni, azaz amikor igazgatásról beszélünk, mindig a végrehajtó hatalom tevékenységéről kell beszélni. A közigazgatás hatalmi ágakon belüli önállósodásának két alapfeltétele volt: egyrészt az állami tevékenységek differenciálódása, másrészt az elméleti igényű elhatárolás. A tankönyvünk által adott definíció szerint a közigazgatás a végrehajtó hatalom keretein belül a kormánynak, mint az állam vezető-irányító szervének az egész államra kiterjedő, az állami célkitűzéseket és kormányzati elgondolásokat valóra váltó apparátusa és tevékenysége. Az igazgatás tehát egyrészt azért van, hogy legyen olyan szervezetrendszer, amely a jogszabályokat, valamint az egyéb jogforrásokban közölt rendelkezéseket (a központi akaratot) *végrehajtsa*, másrészt azért, hogy a törvények keretein belül *önálló rendelkező tevékenységet* lásson el.

Az igazgatásról szerzendő ismeretek körébe tehát általában nem tartozik a törvényhozó hatalom, nem kell tehát az országgyűlés szervezetéről és működéséről szólni. Egészen későig, 1869-ig azonban igenis az igazgatás körében kell szót ejtenünk a bíraskodási tevékenységről is, tekintettel arra, hogy az igazságszolgáltatás mindaddig a végrehajtó hatalom (ráadásul talán legfontosabb) része, és csak a dualizmus e törvénye ismeri fel ezek fogalmilag eltérő jellegét, és választja külön Magyarországon is e két hatalmi ágat.

A félév elején áttekintjük az igazgatás szintjeit (különbséget téve a központi igazgatás és a helyi igazgatás között), valamint azok változásait a magyar államtörténetben, s ezzel célunk egyfajta „csontvázat” adni a később elsajátítandó részletes ismeretekhez.

A közjog és elemei

Már az ókori rómaiak is két fő részre bontották a jogrendszert. Egyszerűen fogalmazva úgy tekintették, hogy a közjog területére tartozik mindaz, ami a köz érdekét szolgálja, miközben magánjognak minősül mindaz, ami csupán magánfelek érdekében áll.

A magyarázat ugyan az elmúlt évszázadok alatt bonyolultabbá vált, de a felosztás máig megmaradt a jogrendszer tagozódásának alapjaként, így ma is a jogrendszer egyik fő területének a közjogot tartjuk. A közjog alá azok a jogágak sorolhatók be, amelyek az *állam szervezetével*, azok *működésével*, az állam közhatalmi tevékenységének ellátásával kapcsolatosak. Ekként ide tartozik mindenekelőtt az **alkotmányjog**, amelynek tárgya az alkotmány, és mindazok a politikai és jogi kritériumok, amelyeket az alkotmány és az alkotmányosság összefoglal. Ilyen értelemben a közjognak, azon belül az alkotmányjognak részét képezi az államszervezeti jog (részben az alkotmányban, részben külön törvényekben lefektetve), az állam és az állampolgár egymáshoz való viszonyát tárgyaló *alapjogok* és

garanciáik (részben az alkotmányban, részben külön törvényekben rögzítve), valamint a *választójog* szabályösszessége. A tanév leghangsúlyosabb része az alkotmánytörténeti ismeretek átadása lesz.

Az alkotmányjogon belül önálló jogág a **közigazgatási jog**, amely – önállósodása óta – sajátként foglalkozik az állami és helyi igazgatás, az általános közigazgatás és a szakigazgatási ágak joganyagával, a közigazgatási eljárással és szankciórendszerrel.

A közigazgatási jog történeti vizsgálata során egyebek között olyan fogalmakkal fogunk megismerkedni, mint pl. a *policia*, *Policey* (rendészet, az abszolutizmus időszakában kialakuló kezdetleges igazgatási tevékenység összefoglaló neve. Lényege, hogy az igazgatási egységek már igyekeznek a későbbi szakigazgatási ágak némelyikét (főképp kezdetleges közrendvédelem, tűzrendészet, járványügy, építésügy) alapszinten ellátni, a *merkantilizmus* (aktív gazdaságpolitika, amelynek lényege, hogy az állam bevételeit az ipar és a távolsági kereskedelem fejlesztésével lehet növelni). Alaptételei közé tartozik a költségvetés szerinti tervezés szükségessége, hogy a kiadások ne lépjék túl a bevételeket. Az abszolút monarchiákban alkalmazták elsősorban, vagy a *kameralisztika*, az arra való törekvés, hogy a kormányzott területeket tudományosan is leírják. A kameralisztika az első kísérlet a késő középkorban arra, hogy a közigazgatás önálló joggá váljék, önálló tudományterületnek ismerjék el. Célja, hogy számba vegye – egyelőre még nagyon kezdetleges módon – azt az uralmi területet, ahol a rendszettel rendet akarnak teremteni és fenntartani, továbbá a merkantilizmussal gazdasági virágzást akarnak elérni.

A közigazgatási jogból nem túl régen vált ki és önállósodott a **pénzügyi jog** egészen speciális joganyaga, amely közjogi ismereteik jelentős részét fogja kitenni: önálló stúdiumként sajátítják el, ezért mi csak az államszervezeti jog megismeréséhez szükséges mértékben érintjük a pénzügyi jog történetét.

Alkotmány és alkotmányosság

Az államokról általában a köznyelv akkor mondja, hogy alkotmányosak, ha van egy olyan jogszabályuk, amelyet alkotmánynak hívnak. Az előttünk álló stúdium alatt remélhetőleg meg tudjuk majd győzni Önöket arról, hogy ez a kijelentés nem sok igazságtartalmat hordoz. Egy állam akkor is lehet alkotmányos, ha *nincs* egyetlen olyan dokumentuma, amelyet egy jogalkotási aktusként fogadtak el és egy törvényben hirdettek ki (azaz nincs ún. **kartális alkotmánya**). Gyakran előfordul, hogy egy állam alkotmányos szabályait több, akár évszázadok alatt keletkezett jogszabály összességéből lehet kiolvasni (**történeti alkotmány**), sőt, az is, hogy e normák részben nem jogszabályban, hanem például a bírói ítéletekben (precedensekben) szerepelnek, vagy egyáltalán le sincsenek írva, mert például az állam alkotmányos szokásjoga rendez bizonyos államszervezeti, működési kérdéseket. Az alkotmányosságnak tehát nem feltétele az *írásba foglaltság* (bár kétségtelenül ez a jogi normák tipikus megismerési formája), pláne nem az *egy jogszabályba* foglalt jelleg. Senki nem mondaná napjaink Egyesült Királyságáról, hogy nem volna alkotmányos állam. Pedig nincs kartális Alkotmánya. Éppen így Magyarországnak sem volt egészen a 20. századig. Ellenben mindkét államnak egyértelmű és koherens történeti alkotmánya volt (az Egyesült Királyságnak ma is ez van), amely alapján megfelelően működhetett (működik).

Az alkotmányosság szempontjából tehát nem annak van jelentősége, hogy van-e kartális alkotmány, vagy csak több jogszabályból, törvényekből lehet összeolvasni az alkotmány tartalmát, hanem annak, hogy az állam jogrendszerében *megvannak-e* azok a szabályok, amelyekből az állam szervei és azok működése megismerhető, továbbá amelyek biztosítják és garantálják az alapvető emberi és állampolgári jogok érvényesülését.

A fenti fogalom (tehát az állam szerveinek és azok működésének leírása, továbbá az alapvető emberi és állampolgári jogok érvényesülésének garanciái) adja meg számunkra az alkotmányosság **tartalmi** definícióját. Amennyiben az állam valóban az e tartalmi elemekkel rendelkező alkotmány (törvények, stb.) alapján működik, **valós alkotmányról** beszélünk.

Emellett azonban a jogtudomány ismer egy **formális** alkotmányfogalmat is, amelynek lényege, hogy az alkotmány egy állam jogrendszerében a jogforrási hierarchia csúcsán elhelyezkedő, alapvető fontosságú törvény, amelyet arra felhatalmazott szerv megfelelő eljárásrendben meghozott és megfelelően kihirdették. Ez a fogalom tehát feltételezi egy kartális alkotmány meglétét, ellenben nem követeli meg annak tartalmi teljességét vagy tényleges érvényesülését. A Magyar Népköztársaság alaptörvénye (alkotmánya) az 1949:XX. törvény, amelyet az országgyűlés megfelelő eljárásrenddel elfogadott és amelyet 1949. augusztus 20-án szabályszerűen kihirdettek. Formális értelemben tehát a szocialista magyar

állam megfelelt az alkotmányosság kritériumainak. Ha azonban valaki az államszervezet tényleges működését megnézte, azt tapasztalta, hogy az alkotmány jelentős része holt betű, mert a politikai erőterben egyáltalán nem, nem úgy érvényesül, mint az a szövegben van. Az ilyen, a valóságban nem működő, látszatalkotmányt nevezi az irodalom **fiktív alkotmánynak**, és az ilyen állam biztosan nem alkotmányos.

Az alkotmányosság további összetevőivel részben a későbbiekben, részben a hatályos alkotmányjogi tantárgyak keretében ismerkedhetnek meg.

II. ELŐADÁS

AZ ÁLLAMI HATALOM EREDETÉVEL KAPCSOLATOS TUDOMÁNYOS ÁLLÁSPONTOK

A **teokratikus** elmélet szerint az állam kívülről tételezett, Isten(ek) vagy valamilyen természetfölötti lény teremtette vagy Isten akaratából jött létre. A felfogás alaptétele: minden hatalom Istentől ered. Isten megteremtette a világot, benne az államot és hatalmat is.

Az elméletnek két történetileg kialakult alváltozata van, amelyek között a különbség abból adódik, hogy a világ megteremtése, létrehozása után ez a természetfeletti erő hogyan működteti az államot, miként működteti a hatalmat.

- Az első alváltozat alapja az állami hatalom közvetlen isteni származtatása, amely az ókori keleti államok istenkirályság-konceptiójában ölt testet. E felfogásban az uralkodó maga is egy isten (de legalábbis valamelyik isten fia), akinek a hatalmát isteni személyisége legitimálja, az alattvalók emiatt fogadják el hatalomgyakorlását.
- A második alváltozat a hatalmat csak közvetve eredezteti a túlvilágtól, természetfeletti lénytől. Eszerint az államot az isten által megbízott, vagy az egyház révén kiválasztott személyek alkotják. Ebből a felfogásból ered a középkori egyház közjogi szerepe, ezt szimbolizálja az egyházi koronaküldés és a leendő király felszentelése, Istennel való kapcsolat kialakítására való alkalmassá tétele.

A **patriarchális** elmélet szerint az állam egy kiemelkedő, gyakran természetfölötti tulajdonságokkal felruházott család természetes kibővülése útján jött létre. A királyi (államfői) hatalom a család fejének atyai hatalmából deriválható. Az elméletet igazolni látszik, hogy minden ősi társadalom egy eredeti családból származtatja magát, az archaikus viszonyok patriarchálisak voltak. A legtöbb érvet az indoeurópai népcsoport, a rómaiak, hinduk, szlávok szolgáltatták.

Az elmélet bibliai érvekkel is igazolható. Mózes első könyvének első részeiből kiolvasható, hogy a családfő joggal rendelkezett, élet és halál ura volt. Ádám atyai hatalma legidősebb fiára, a patriarchára szállt, s tőle származnak a királyok.

E felfogás különös jelentőséget kapott a késő-középkori abszolút monarchiák időszakában. Az állami, uralkodói hatalmat azonosították a család hatalmával. A trónöröklési rend, a hatalom átörökítésének módja „családi ügy” volt. Az 1723-as Pragmatica Sanctiot is 1713-ban (a magyarországi becikkelyezését tíz évvel megelőzve) mint házi törvényt fogalmazták meg.

A **patrimoniális** felfogás szerint az állami hatalom a föld tulajdonjogán nyugszik. Az a törzs, nemzetség, család szerezte meg az állam irányítását, amely az államalakulás idején a legnagyobb kiterjedésű földet birtokolta. E felfogás értelmében a tulajdonjogon, azaz egy magánjogi kapcsolaton közhatalmi jogosultság alapult: a földbirtokos szolgálóiból állami tisztviselők lettek, az adófizetés alapját a földhasználat átengedésének tulajdonosi lehetősége teremtette meg.

A magyar királyság első három évszázadának kormányzati formáját patriarchális monarchiának nevezzük, e fogalom-meghatározás is utal az Árpád-ház uralkodói által ténylegesen kézben tartott, hatalomképzési bázist jelentő kiterjedt földbirtokra.

Az újabb-kori elméletek között tartjuk számon az állami hatalmat **szerződésre** visszavezető felfogást. Ez az első olyan teória, amely az állam keletkezését az emberek akaratával magyarázza. Számos változatának *közös alapja*, hogy az emberi élet ősállapota olyan helyzet volt, amely mindenkinek mindenhez korlátlan jogosultságot biztosított. A természetes körülmények között, a korlátlan jogosultságok miatt előállt őskaosz állapotában élő emberek viszont ráébredtek arra, hogy a káoszból kivezető utat az jelenti, ha mindenki lemond az őt megillető szabadságrészek egy részéről. Az emberek tehát közös akaratukkal mondtak le szabadságuk egy részéről azért, hogy a megmaradó szabadságrészt az, akinek az összegyűjtött szabadságrészeket átruházták, képes legyen hatékonyabban megvédeni. Így kötötték tehát a társadalmi szerződés, amelyben a hatalmat a nép egy kiválasztott személyre (az uralkodóra) ruházta át, s ekként létrejött az állami hatalom.

A szerződés tartalmára, és felbonthatóságára nézve számos magyarázat alakult ki.

- *Thomas Hobbes*, az angol felvilágosodás jeles gondolkodója szerint a polgárok e megállapodással lemondtak természetes szabadságukról a szuverén hatalom javára. Ha pedig a társadalmi szerződés egyszer megkötött, azt semmilyen körülmények között nem lehet felbontani: az uralkodó, ha egyszer megszerezte, visszavonhatatlanul és korlátlanul gyakorolhatja a hatalmat az alattvalókkal szemben.
- *John Locke* (még mindig az angol felvilágosodás képviselője) ezzel szemben korlátozottan elismerte a nép szerződésbontási, fellebbezési jogát. Azt azonban csak szigorúan meghatározott két esetre tartotta fenn: eszerint csak akkor veheti vissza a nép az uralkodóra ruházott hatalmat, ha az uralkodó „erőszakot alkalmaz alattvalóival szemben”, erőszakos eszközökkel kormányoz, vagy akkor, ha megsérti, nem tartja be a természetjogot (az ember által alkotott jog fölött álló, szükségképpen helyes isteni jogot).
- *Jean-Jacques Rousseau*, a francia felvilágosodás és forradalom nagy gondolkodója végül a nép forradalomhoz való joga mellett érvelt, és azt éppen e szerződésre vezette vissza. A főhatalom Rousseau szerint kizárólag a népet illeti: a nép ruházta a hatalmat az uralkodóra, ezért azt bármikor vissza is veheti. A kormányzatra adott megbízás tehát Rousseau szerint bármikor visszavonható.

Az **organikus** felfogás (más néven *szerves fejlődés* elmélete) úgy véli, hogy az állam a társadalomból lassan, fokozatosan alakult ki, az emberi szervezethez hasonlóan fejlődött.

A gondolat már megjelent Platón és Arisztotelész filozófiájában, de kifejlett formáját a 19. század első harmadának forradalomellenes irányzata teremtette meg. (E. Burke volt az, aki a francia forradalomra reflektálva azt vallotta, hogy alkotmányt nem lehet forradalmi úton, mesterségesen létrehozni, állami szervezetet nem lehet központból irányítani még a nép felhatalmazásával sem.) Az a legális állam, törvényes uralom, amely hosszú fejlődés eredményeként jött létre. A felfogás lényege szerint tehát az állam történeti eredetű, *lassan*, de minden *beavatkozástól mentesen* lépésről-lépésre kifejlődő organizmus. E fejlődésben szerepet játszik a gazdaság, az erkölcs és a politika is. Az a jó állam, amely előzményekre épít, felhalmozza a korábbi időszak kultúrkinccseit, nem változtat radikálisan a berögzült állapotokon. Az elmélet szakít a személyben megtestesülő monarchikus elvvel, az abszolutizmussal, de elveti a társadalmi, állami folyamatokba való beavatkozás létjogosultságát is. Eszerint a forradalmak által létrehozott államok és alkotmányok nem törvényesek, hiszen ezek nélkülözik a folyamatosság legitimáló erejét. (A Horthy-korszakban állameszmévé vált Szent Korona-tan éppen emiatt tekinthető organikus államtanak: célja éppen az volt, hogy a forradalmi, különösen a tanácsköztársaság időszaka alatt bekövetkezett változásokat ne tekinthesse senki legálisnak.)

A **hódítási**, más szóval hatalmi vagy *erőszakelméletek* lényege, hogy az államhatalom erőszak nyomán keletkezett. Az őstársadalmak militáns törzsei legyőzték a kevésbé életképes közösségeket. A hódítás után a győztes közösség hatalma megvédésre állandó kényszerítő szervezetet épített ki, amely az állam kialakulásához vezetett.

Spinoza szerint minden dolognak a természettől annyi a joga, amennyi természeti erő van benne. Más filozófusok úgy vélték, hogy az állam kezdettől fogva hatalmas fajok, osztályok vagy nemzetségek szervezete, amely az engedelmisségre rendelt tömegek fölött uralkodik. A hatalmi elmélet igazolást talált a szociál-darwinizmusban is, hiszen az állami uralom eszerint a természetes kiválasztódás során, az erősebb jogára épülve alakult ki.

A felfogást igazoló történeti példaként a spártai, a germán-frank és a normann hódítók nyomán létrejött államokat említhetjük.

Végül egyes **pszichológiai** elméletek (amelyeknek megjelenése a 19. század végére, 20. század elejére tehető) az állam keletkezését lélektani, döntően tömeglélektani jelenségekkel magyarázzák.

Az államfői hatalom kialakulását a törzsfőnök, mágusok, varázslók természetfölötti tulajdonságaira vezetik vissza. A tömegben meglévő alávetettségi ösztön és egyes egyéniségek karizmatikus ereje, uralkodói vágya állami hatalom kialakulását eredményezheti.

Klasszikus példája a pszichológiai elmélettel magyarázott hatalomkeletkezésnek Hitler Harmadik Birodalmának kialakulása és megerősödése az 1930-as években.

III. ELŐADÁS

A TÖRTÉNETI ÁLLAMTÍPUSOK

1. Antik állam

Az antik államok meghatározás olyan történeti államtípust takar, amelyben a kifejlett ókori keleti államok, továbbá az ókori Hellasz és a – szintén ókori – római birodalom foglalható össze azonos vagy hasonló jellemzőik alapján.

Az antik államokban az uralkodók teremtették meg az emberi élet és a kozmosz átfoghatatlan világa közötti harmóniát. Az *istenkirályság* elvén felépülő monarchiákban az uralkodó a *teokratikus* hatalomkeletkezési elmélet szerint nyerte el hatalmát, tehát vagy őt tekintették istennek, vagy istentől eredeztették legitimitását. Az első emberi civilizációs központok a *térségi elv* alapján keletkeztek. Nem különültek el zárt, vonalszerű határok szerint, hanem egy adott földrajzi régió közel azonos földrajzi adottságok mellett nyert jellegzetes karaktert.

Az emberi történelem ezen első periódusát (Hegel szavaival élve: „gyermekkorát”) a *nagy birodalmak túlsúlya* jellemezte. A kis államok csupán rövid, átmeneti időszakokban, a nagyok hanyatlásakor kaptak szerepet, valós erejüket meghaladó jelentőségre nem tettek szert (nem voltak képesek a mérleg nyelvét játszani). Ha a modern államfogalmat visszavetítve vizsgáljuk meg az antik típusba sorolt államokat, megállapíthatjuk, hogy ezeknél még hiányzik a letelepedett népesség s a pontosan körülhatárolt államterület.

Az antik államok *társadalmi struktúrált*, egymásra épülő csoportokból állt. Áthatotta a *szervilizmus*, az általános alávetettség. A népesség különböző csoportokra tagolódott, amelyek jogi státusa is különbözött egymástól. Voltak szolgák, de ezek még nem a római értelemben vett alávetettek. Nem állandósult a rabszolgaság, a termelőmunkára kényszerítés még nem volt általános. „Csak egy ember, az uralkodó szabad, a társadalom minden tagja valamilyen módon függ a föléje rendelt csoporttól, és végső soron a despotától” – állapította meg ezen államok vonatkozásában Hegel.

A hatalomgyakorlási mód kivétel nélkül *despotikus*. A térség államainak többségében személyes (azaz az uralkodó valóban maga döntött mindenről, minden ügyben maga járt el), néhány esetben személyi jellegű volt (azaz az uralkodó az őt megillető jogosítványokat megbízás alapján másra is átruházhatta, s így a megbízott az uralkodó jogát gyakorolva járt el). A *despotikus* állami hatalom jellemzője, hogy az uralkodó társadalmi *kontroll nélkül kormányoz*:

- az állami hatalom egysége jellemző (a zsidó állam kivételével): az államhatalmi ágak differenciálatlanok, egy kézben van a törvényhozás, végrehajtás és bírói hatalom. Nem alakultak ki garanciák ezen hatalom gyakorlásának módjára nézve sem,
- az állam területének felosztása is az uralkodó joga (pl.: perzsa birodalom),
- nincs önkormányzat, hiányzik a területi és helyi önállóság,
- mindenkitől függetlenül alakítja ki az állam belső szervezetét,
- mindenkitől függetlenül nevez ki tisztviselőket (pl. a mesterségesen kialakított körzetek élére is – perzsa birodalom), ezeket bármikor visszahívhatja,
- az uralkodó – tetszése szerint – alakítja ki az igazságszolgáltatási szerveket,
- az uralkodó a legfőbb bíró,
- az uralkodó az igazságszolgáltatás körében saját törvényei szerint ítél, ebben legfeljebb a vallás normái korlátozhatják (e korlát legerősebb: Izraelben),
- bármikor kötelező parancsokat adhat ki, nem kell tekintettel lennie elődei akaratára, a szokásokat figyelmen kívül hagyhatja,
- az uralkodói hatalom legitimálása kívülről történik: általános az istenkirályság,
- a hatalom átörökítése is uralkodói jog (kivételek: perzsa birodalom – választás (megmaradt a régi hadvezérválasztás szokásából); Izrael – vallási normák (és személyek) által meghatározott patriarchális öröklés (választás a legalkalmasabb családtagok közül); hettita birodalom – katonai elit közreműködése),
- a hatalomgyakorlás személyes jellegű: az uralkodó bármilyen ügyet személyesen intézhet (kivétel: Egyiptom, ahol viszonylag korán kialakultak a minisztériumok, ágazati jellegű szervek pl. pénzügyi, hadügyi téren, a külkapcsolatok vagy a védelem tekintetében. Egyedi jellegű kivétel a

kínai mandarinrendszer, amely egy sajátos szellemiségű hivatali kar, de a mandarinok patriarchája a császár volt; önállóságuk az ügyek intézése során csekély.)

- az állam célja:
 - bevételek, adók beszedése,
 - hadsereg fenntartása,
 - gazdálkodás irányítása,
 - az államnak a területén lakókkal szemben ellátási kötelezettsége még nem volt!

Az antik államok jogrendszereinek jellegzetességei:

- dominál a szokásjog (az életviszonyok hagyományos, megszentelt rendje, melyet az állam kényszereszközökkel is végrehajtatott); legjelentősebbek a szokásjogi gyűjtemények, de egyes államokban (Mezopotámia, hettita birodalom, perzsa birodalom) az uralkodók is törekedtek törvények kiadására,
- a jogalkotásra az uralkodón és szűk körén kívül egy testületnek sincs befolyása (kivétel a zsidó állam),
- nagy kódexek készülnek, amelyek a jogterületek egészét szabályozzák,
- jelentős az állam és a tulajdon védelmét szabályozó normacsoport,
- a jogi szabályokban a retorzív, megtorló jelleg dominál,
- a legtöbb kódex büntetőjogi normákat tartalmaz, az egyetlen elkülönülés a jogi szabályokon belül a magánjogi és büntetőjogi normák közti különbség megjelenése,
- a jogi normák egyébként differenciálatlanok: nem különülnek el egymástól az állam és a lakosság viszonyait érintő *közjogi*, és az emberek egymás közti kapcsolatait szabályozó *magánjogi* normák,
- nem alakul ki az *anyagi* és *eljárási jog* különbsége. A mai értelemben vett anyagi jogot elsősorban a királyi, uralkodói parancsok, kódexek tartalmazzák, az „eljárási jogot” pedig döntő mértékben a szokásjog (ezek tehát nincsenek rögzítve),
- a jogi szabályok jobbra esetszerűek (kazuisztikusak), azaz konkrét eset konkrét megoldását tartalmazzák, és nem jelenik meg bennük a fejlettebb jogalkotásra utaló absztrakció,
- az igazságszolgáltatás eseti jellegű,
- bírói feladatokat a katonai, vallási elit tagjai látnak el országosan és helyileg is,
- a jog nagy része még szakrális jellegű, a jog kialakításában és alkalmazásában, a vallási hiedelmeknek még nagy szerepe van, de a jog a korszakban lassan kezd elkülönülni a vallási normáktól és a korabeli egyházi szervezettől,
- a jogalkalmazók általában nem tanult, jogvégzett emberek, a jog ismerete nem általános.

2. Hűbéri állam

A történelmi léptékben az antik államokat követően, a második lépcsőben megjelenő államok a hűbéri államtípus alatt foglalhatók össze. Ezek többnyire Európában jellemzőek, azonban egymástól eltérő időben fejlődtek ki.

A hűbéri államok élén egy *monarcha* (egy személy, uralkodó) áll, aki azonban – az imént megismert antik állam uralkodójával, a despotával szemben – már nem korlátlan és mások által nem befolyásolható hatalmat gyakorol, hanem cselekvési köre, politikai mozgástere egyaránt korlátozott. A korlátozások egyrészt az isteni jogból erednek (köteles megtartani az isteni törvényeket), másrészt viszont az alattvalók akaratából állnak elő (koronázása előtt vagy a koronázáskor köteles megesküdni az általa irányított állam alapvető törvényeire és törvényes szokásaira, megfogadni azt, hogy ezeket tiszteletben tartja).

Az uralkodó joga, hogy *képviselje* és megszemélyesítse az általa vezetett államot. Ugyan jogi kötelezettsége nem áll fenn, de jól felfogott érdeke miatt (hogy az akaratát tartalmazó törvényt az alattvalók ténylegesen végre is hajtsák) a döntési folyamatba a társadalom bizonyos csoportjait, felső rétegét is *be kell vonnia*.

A társadalom katonai vezető rétege és az uralkodó között egy közjogilag is értelmezhető, de alapvetően magánjogi tartalmú *megállapodás* jön létre: az uralkodó a rendelkezésére álló javakból, főleg földbirtokból e vezető csoportok részére egy hűbéri szerződéssel birtokot juttat, cserébe az így elkülönülő ún. főhűbéreseket a királyt e hűbéri szerződés alapján akár fegyveres katonai eszközökkel is megvédelmezik. A szerződés fontos eleme a hűség (innen az államtípus elnevezése is), amely mindkét szerződő felet kötelezi. A felek egyébként jogi szempontból mellérendelt helyzetben vannak (gazdaságilag ez természetesen szóba sem jön).

A hűbéri szerződésnek két fő formája terjedt el Európában: a *homagium simplex* (magyarul *egyszerű hűbér*), amelyben a hűbéres azt vállalja, hogy szükség esetén tanácsal segíti hűbérurát, ha kell, ellátja helyette a (gyakran terhes) bíraskodási feladatokat, illetve kíséretet biztosít számára (aminek szimbolikus értéke, jelentősége van: a hűbérúr előkelő mivoltát, tekintélyét tudja általa növelni). Miután az ilyen hűbéreskü nem követel túl nagy időráfordítást és nem tartalmaz túlságosan erős elköteleződést, efféle szerződéssel egy hűbéres egyidejűleg több hűbérúr szolgálatába is állhat, tőlük összességében nagyobb földterületet „begyűjtve”.

A másik szerződésforma az ún. *homagium ligium* (magyarul *főhűbérnek* nevezi a szakirodalom), amelynek lényege, hogy a hűbéres a tanács mellett katonai segítségnyújtással is tartozik a hűbérura felé. Erre vonatkozóan ugyan Európában sok eltérő gyakorlat és szabály alakult ki, általánosnak tekinthetjük mégis, hogy a katonai helytállási kötelezettség (támadó háborúban) átlagosan évi napot tett ki. Mivel a középkorban elég gyakoriak voltak a magánharcok, amelyeket hűbérurak vívtak egymással, a hűbéreseket *homagium ligiummal* csak egyetlen hűbérúrnak kötelezhetették el magukat (ellenkező esetben nem lehetett volna eldönteni, hogy az egymásra támadó hűbérurak melyikének kell elsőként teljesítenie a katonai kötelezettséget).

A hűbéri államokban nem válik el egymástól az uralkodó magánvagyonja és az államvagyon. Az uralkodó az ország természetes ura, aki köteles gondoskodni arról, hogy az országban igazságos rend alakuljon ki és ne sérüljön a belső béke. De még itt sem terheli az uralkodót az alattvalók anyagi jólétének biztosítására vonatkozó kötelezettség.

A hűbéri államszervezet jellemző sajátosságai:

- kötődik az uralkodó dinasztiahoz,
- az állam központja a dinasztia tartózkodási helye (ambuláns, mozgó udvar jellemző, még nincs uralkodói székváros),
- az államterület még nem mindig vonalszerűen körülhatárolt (bár ez egyre inkább jellemző), a népesség sem teljes mértékben letelepedett (de a szolgáltatások miatt már készülnek különböző nyilvántartások),
- az államnak nincsenek az egész országot átfogó szervei (azaz még nem épült ki a központból irányított helyi igazgatás),
- az állam és a jogrendszer is rendkívül partikuláris (széttagolt, rész-szerű), mert a középszintű és a helyi igazgatási egységek nagyfokú önállósággal, autonómiával rendelkeznek (a helyi szinten mindenható az önkormányzatiság, mivel – az előbb tárgyalt jellemző szerint – a központ „keze” nem ér le a helyi egységekhez),
- szervezeti értelemben ez az állam még fejletlen: nincsenek a törvényhozást, végrehajtást és bíraskodást elkülönülten gyakorló szervei,
- az uralkodót a hatalom teljessége illeti meg (hatalomegység), azonban őt a hatalom gyakorlásában egy testült, az ún. királyi tanács segíti (nagyhűbéreseket, közvetlen királyi hűbéreseket alkotják),
- ez a testület már képes érdemben befolyásolni a királyi akaratot, és fontos szerepe van a döntések végrehajtásában,
- a közvetett teokratikus és a patriarchális hatalomkeletkezés együttese jellemző általában (előbbi az egyházi befolyás érvényesítése, utóbbi a trón dinasztikus öröklése miatt).

A hűbéri állam *jogrendszerének* néhány jellemző vonása:

- a jogrendszer szokásjogi megalapozottságú és partikuláris,
- a világi és az egyházi jog még mindig keveredik (az egyházi szankció – kiátkozás – még előzi a világi büntetést: az elítéltet inkább tartja vissza a vallási tilalom, mint a világi jog szabálya),

- az uralkodói jogalkotás még mindig esetszerű (kazuisztikus), és jellemzően csak a normát kiadó uralkodó életében érvényes. Az új királynak újra, saját törvényeként is ki kell adnia, ha fenn akarja tartani a korábbi uralkodó valamely szabályának hatályát.

3. Rendi állam

Rendi államok ott jöttek létre, ahol korábban hűbéri állam volt. A rendiség tehát az államfejlődés következő lépcsőjének, a rendi állam pedig az államok újabb történeti típusának tekinthető.

A rendi állam az első olyan hatalomgyakorlási mód, amelyben egyfajta *hatalommegosztás* intézményesült. A rendi államot ugyanis a *rendi dualizmus* jellemzi, amelynek lényege: az állami hatalom az uralkodó és a rendek között alaptörvényekben megszabott módon oszlik meg. A király és a rendek közötti megosztott hatalomgyakorlást az államokban különböző eszközökkel igyekeznek mind jobban körülbástyázni. A magyar alkotmánytörténet jól ismeri a koronázási eskü, a hitlevél vagy a rendek és a király közötti rendi biztosítékként megkötött különböző szerződések (*contractusok*) egész csokrát. Mindezek azt voltak hivatva biztosítani, hogy az uralkodó védelmezze, és semmiképp sem csorbitsa a rendek már megszerzett kiváltságait.

A király tehát a megelőző államtípusoknál sokkal inkább kényszerítve volt arra, hogy döntései kialakításakor a rendek véleményét is figyelembe vegye. A rendi dualizmus tehát kölcsönös egymásrautaltságot jelentett. Ahogy ezt Werbőczy István az 1514-ben elkészült Hármaskönyvében megfogalmazta: a király teszi a nemességet, és a nemesek választják a királyt. (Méginkább aforisztikussá egyszerűsítve a mondatot: a király nemesít, a nemesség koronáz.)

Amint ezt korábban már érintettük, a törvényhozói hatalom körében a rendi dualizmusként ismert hatalommegosztás azt jelenti, hogy a király és a rendek együttesen alkotják meg a mindenre érvényes és kötelező (bár nem azonos módon kötelező) normákat. A törvényalkotás szerve a *rendi gyűlés*.

A végrehajtó hatalom központi szinten megmarad az uralkodó kezében, mint uralkodói felségjog. Érdemes azonban megjegyezni, hogy az igazgatás legfőbb tisztviselőit – bár a király nevezi ki – a rendi képviselői szervek ellenőrzik. A helyi és területi szintű közigazgatási szervek egyértelműen a rendek befolyása alatt állnak, a helyi végrehajtó hatalmat a rendek gyakorolják.

A rendi államokban a legfőbb bíró továbbra is a király, de az ítékezésnek már megszűnt kizárólagos alapja lenni a királyi jog: a hűbéri időszak földtulajdonjoghoz kötődő immunitása helyébe most a rendi csoportok külön jogai léptek: az egyes rendekhez tartozó személyek fölött elsősorban a rendi bíróságok ítéleztek (pl. egyháziak pereiben döntően az egyházi törvényszékek a *privilegium fori* miatt).

A rendi államok már vonalszerűen körülhatárolható, rögzült államterülettel bírnak, amelyen letelepedett és (ha másért nem, az adófizetés miatt mindenképp) megszámlált és számon tartott népesség él.

A rendi állam az első olyan történeti államtípus, amely már eléggé fejlett ahhoz, hogy kiépült helyi szervezetrendszere legyen (csak amint láttuk, azt nem az uralkodó irányítja, hanem maguk a rendek). Ha tehát szembekerülnek a rendi érdekek a király központi akaratával, előfordulhat, hogy a rendi helyi-területi önkormányzatok lesznek azok, amely szervek ellenállásán a központi akarat érvényesülése megbukik.

A rendi államban az uralkodó és a rendek között fennálló egyensúly azonban számos állam esetében igencsak törékenynek bizonyult. Ha pedig felbomlott, a rendi állam helyén általában egy új államtípus, a késő-középkori abszolutista állam jött létre. Az egyensúly felbomlása két irányban mehetett végbe: amennyiben az egyensúlyi helyzet a rendek javára bomlott fel, amelyek sikerrel akadályozták meg bármiféle királyi központosítást, akkor a szétagolt államban fejedelmi abszolutizmusok jöttek léte (pl. Német-római Császárság), amennyiben azonban a hatalmi centrum az uralkodó felé tolódott el, mivel a rendek meggyengültek, akkor a klasszikus vagy felvilágosult (de mindenképp uralkodói) abszolutizmus kiépítése vált lehetővé.

4. Abszolút állam

Az abszolutizmus fogalmának említésekor a XVII-XVIII. század Európájára kell gondolnunk. Ekkor a legnagyobb európai dinasztiák már befejezték a szétagoltság felszámolását, és megeremítették a hatalom egységét. Azt az időszakot nevezzük az államszervezet-történet szempontjából abszolutizmusnak, amelyben a korábbi – már részletesen tárgyalt – megosztott hatalommal (rendi dualizmussal) szemben a

hatalom egyetlen személy, az uralkodó kezében van, akit ennek gyakorlásában semmilyen szerv vagy személy, személyi kör nem korlátoz.

Maga az abszolutizmus megjelölés azonban nem egykorú a rendszerrel. Sokkal korábban keletkezett és máig alkalmazható államjogi kategória. Tartalma már a *rómaiaknál* is ismert volt (*az uralkodó akarata törvény*), majd a XVI. században Angliában újra előkerült (*az uralkodó csak Istennek felelős, akitől méltóságát kegyből, de kötelességgé kaptá*). Ebből az időből származik az a meggyőződés is, hogy az állami hatalom egységes, azt nem lehet megosztani több személy vagy csoport között (ellentétben a rendi felfogással), annak törvényes gyakorlóját pedig *teljhatalom* illeti meg. Abszolutizmus, abszolút hatalom alatt ma is olyan korlátlan, teljes körű uralkodói hatalmat értünk, amelynek gyakorlását semmilyen hatalom (pl. nép), tényező (pl. törvények) nem korlátozhatja.

Az abszolút államok tehát elnevezésüket onnan kapták, hogy az uralkodó ezen államokban senki által nem korlátozható egyeduralmat (abszolút hatalmat), mégpedig kizárólagos (abszolút) jelleggel (a rendek mellőzésével – ezért mondjuk, hogy abszolutista módon) gyakorol.

Az abszolutizmust, mint fogalmat azonban csak sokkal később, a 19. század legvégén alkalmazta erre a kormányzati formára Georg Jellinek, híres jogtudós. Ő két eltérő történeti változatát különböztette meg, melyek közül nekünk csak az elsővel kell foglalkoznunk:

- Történetileg ismertebb formája az, amelyben a hatalom birtokosa (egyben megtestesítője) az *uralkodó*, aki a teljes állami főhatalmat gyakorolja, mégpedig vagy istentől kapott felhatalmazás (a), vagy pedig egy társadalmi szerződés (ld. Locke, felvilágosodás) alapján (b). Ebben az esetben nem is az állam számít, hanem maga az uralkodó, és az állam csak eszköz az ő kezében.
- Másik formája az *állami despotizmus*, amelyben az állam minden jogosultságot a maga részére tart fenn. (Nincs tehát egyszemélyi uralom, de maga a szervezet, az állam az élet minden területére kiterjeszkedik. Ez a hatalomteljesség terjedhet egészen a totalitarizmusig.)

A napjainkban általánosan használt fogalom, államszervezeti kategória szerint az abszolutizmus *az uralkodói akarat érvényesítése az állam egész területén a királytól függő bürokrácia, az állandó hadsereg és a király által kivetett adók segítségével. E rendszerben a királyi szervek az ítélkezési tevékenységet is saját maguk végezték*, nem engedték át másnak (pl. földesuraknak, mint korábban).

Az abszolutizmusok ott, ahol létrejöttek (mert nem minden rendi állam alakult át abszolutizmussá), a késő-középkor itt említett jelensége nyomán alakultak ki. Amennyiben jellemzőiket áttekintjük, megállapíthatjuk, hogy a rendi állam tagadását jelentik, hiszen az abszolutista államokat a rendi államnál említett karakterjegyeknek épp az ellenkezője írja le.

Az abszolutista állam megteremtéséhez nagyfokú központosításra van szükség. Az uralkodók igyekeztek hatalmukat az ország minden területére kiterjeszteni és azt minden lehetséges eszközzel fenntartani. A rendeknek ebben a struktúrában tehát nincs helyük. Ők az abszolutizmus időszakában általában szemben álltak a központi hatalommal, nem voltak érdekeltek a központosításban, hiszen az saját hatalmukat csökkentette. Ellenben mégis volt szerepük az állam szervezetének kialakulásában: azzal, hogy léteztek, mégiscsak bizonyos kontrollt jelentettek a királyi hatalom számára, azaz csökkentették az uralkodói önkényt (ezért nem nevezzük ezt a rendszert despotizmusnak).

Az abszolutizmus államának főbb jellemzői:

- visszaáll a hatalomegység elve: az uralkodó egy kézben összpontosítja a három hatalmi ágat, maga gyakorolja mind a törvényhozás jogát, mind a végrehajtást, mind pedig az igazságszolgáltatást,
- felszámolja a partikularizmust, háttérbe szorítja a helyi önkormányzatokat és a rendeket is,
- az államműködésből igyekszik kiiktatni a szokásszerűséget: az első modern, racionális állam, amely meghatározott államvezetési elvek szerint működik (pl. költségvetési szemlélet),
- az állam a történelemben először az abszolutista államoknál vállal fel tudatosan gazdasági jellegű tevékenységet és választ tudatosan gazdaságpolitikát (merkantilizmus vagy fiziokrata gazdaságpolitika),
- a különböző rendi csoportok közötti egyensúlytartásra törekszik,
- az állam és egyház viszonya átalakul. Az állam ekkor foglal állást először lelkiismereti természetű, a vallásszabadsággal összefüggő kérdésekről (nem mindegyik abszolutizmusra

- jellemző: csak a felvilágosult abszolutizmusok hirdetnek vallási türelmet, a klasszikus abszolutizmusoknál az államegyház az államhatalom továbbra is legerősebb támasza marad),
- a hatalom legitimitását illetően: az uralkodók hatalmukat „isteni kegyből, de kötelességként” kapták (teokratikus hatalomkeletkeztes patriarchális (dinasztikus) kiegészítéssel. Az uralkodók töreksenek arra, hogy maguk jelölhessék ki még életükben az utódjukat,
 - nagyfokú központosítás (centralizáció),
 - az állam igyekszik az életviszonyok mind szélesebb körét befolyása, ellenőrzése alá vonni (etatizmus),
 - ekkor kezd formálódni az alattvaló helyett az azonos jogokkal és kötelezettségekkel rendelkező, az állammal nem egyirányú, hanem kölcsönös viszonyban álló *állampolgár* fogalma (de csak a modern államban válik igazán valóra), ez nyit majd utat a jogegyenlőség megteremtése, a rendi előjogok felszámolása felé.

Az abszolutizmusok jogrendszerének néhány főbb jellemzője:

- az uralkodók az etatizmus jegyében széleskörű jogalkotásra vállalkoznak
- nagy törvénykönyvek (kódexek) születnek (pl. XIV. Lajos a 17. század végén öt nagy törvénykönyvet adott ki)
- a felvilágosodott abszolutizmusban a jogi szabályozás igénye túlszabályozást, áttekinthetetlen, működésképtelen jogszabálydzsungelt eredményez.

Az abszolutizmusok számos szempont szerint csoportosíthatók. Mi csak egyet emelünk ki, amely időbelisége és általános jellemzői alapján e berendezkedések két csoportját különbözteti meg:

- a klasszikus abszolutizmust (mintaállama Franciaország XIV. Lajos időszakában, de másutt is: pl. Spanyolország: II. Fülöp (1556-98) idején, német területeken: 17. sz. végétől 1740-ig (úgy is nevezzük, hogy „udvari abszolutizmus”), valamint Anglia: a Stuart időszak (1603-1640) alatt, de minden jellemzővel együtt csak 1629-1640 között)
- a felvilágosult abszolutizmust (elsősorban Európa északi, keleti és déli peremvidékein: Oroszország: I. (Nagy) Péter és főképp II. Katalin, Magyarország: Mária Terézia uralkodásának második felében, 1760-tól, és főképp II. József).

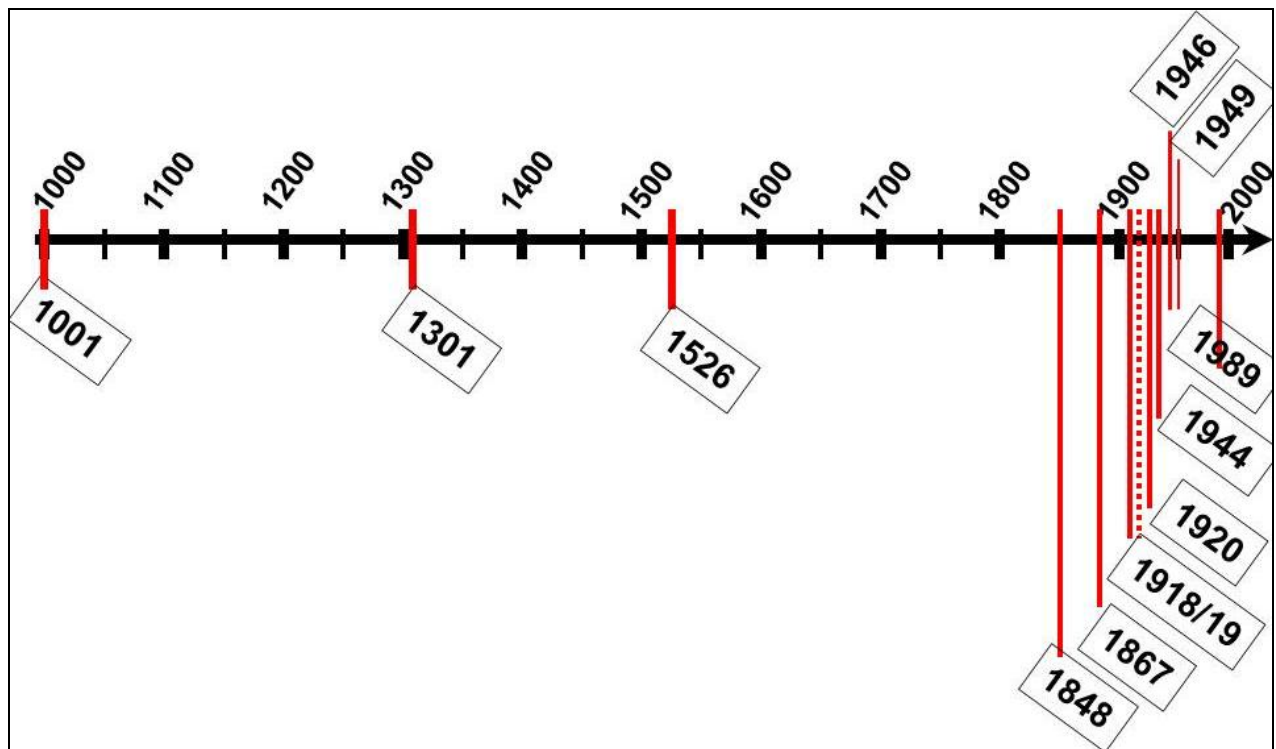
5. Modern állam

A történeti államtípusok legutolsó darabját, a modern államot e jegyzet legelső fejezetében már áttekintettük. Itt ezért elég annyit megjegyezni, hogy a modern állam „terület–népesség–főhatalom” triásza többnyire hatalommegosztással párosul (nem kizárólagos ez a szabály: egy modern államnak nem kell demokratikusnak lennie még azzal együtt sem, hogy azért a legtöbb európai állam fejlett polgári demokráciát valósít meg. A modern állam kritériumainak eleget tesz a 20. századi diktatúrák bármelyike, eleget tesz egy elnöki köztársaság éppúgy, mint egy alkotmányos királyság vagy egy totális diktatúra.

A modern államok államszervezeti jellemzőinek leírásához a továbbiakban az államforma, a kormányforma, a választási rendszer, az emberi jogok fogalmait és más hasonló kategóriákat fogjuk felhasználni.

IV. ELŐADÁS

A MAGYAR ALKOTMÁNYTÖRTÉNETI KORSZAKOK ÁTTEKINTÉSE

A magyar alkotmánytörténeti korszakok részletes ismertetése:

1. 1000-1301 [Tk. 48-55.o.]

- Árpád-házi uralkodók
- Patrimoniális monarchia kora – kb. a 13. század első harmadáig.

Szent István király hatalmának anyagi alapját a királyi birtokok alkották. A fejedelmi törzs vagyonán kívül a lázadó vezérek birtokaira és a gazdátlan területekre is kiterjesztette hatalmát, sőt a nemzetségek birtokait is megnyirbálta. A lázadó vezérek legyőzése után a törzsi különállás végleg megszűnt, és a vérségi egységek helyett István területi alapon szervezte meg az államot, s ennek érdekében létrehozta a királyi vármegyéket.

A patrimoniális államban a királyi **hatalom alapja** a király által birtokolt magángazdaság és **földbirtokmennyiség**: az uralkodó ezáltal rendelkezik elegendő mások fölött hatalmat biztosító fegyveres kézzel és gazdasági erővel.

2. 1301-1526 [Tk. 55-65.o.]

- Vegyesházi uralkodók
- Korai rendiség – kb. a 13. század első harmadától

Az államhatalom alapját képező **királyi birtokszervezet felbomlása** a patrimoniális monarchia végnapjait jelentette. A király egyre több kompromisszumra kényszerült. Az első világi Aranybulla (1222) már egy új köznemesi rend létrejöttét érzékeltette, és a királyi vármegyék eladományozása pedig egy új helyi szervezet kialakítását feltételezte.

A **rend** a társadalom lényeges vonásokban azonos jogállású, örökletesen kiváltságolt elemeit tömöríti, melyek érdekeiknek politikai síkon is hangot adnak. A rendek politikai hatalmukat sajátos rendi intézményeiken keresztül érvényesítik.

A **rendiség** a feudális társadalom azon állapota, amikor a társadalom felső csoportjai rendekbe szerveződnek és a rendek egymás és a királyi hatalom ellen megpróbálják érvényesíteni közös érdekeiket.

3. 1526-1848 [Tk. 65-72.o.]

- Habsburg időszak, Habsburg uralkodók
- Érett rendiség
 - Felvilágosult abszolutizmus (1760-1790)
 - 1790/91 (1825/27)-től reformkor [Tk. 235-242. o.]

Ebben az időszakban Magyarország állam- és kormányformája mindvégig rendi-képviselési monarchia maradt, amely azonban tartalmi oldalon bizonyos fokú sérelmet szenvedett a Habsburgok abszolutisztikus kísérleteinek eredményeképpen. Az abszolút monarchiák legfontosabb előzményei az európai válságok voltak, amelyek kezelését a hagyományos rendi erőkkel nem lehetett megoldani, szükség volt egy újra megerősödő központi királyi hatalomra és a hadseregépítés gyökeres átalakítására. Az abszolút monarchia a centralizáció újabb lépcsője, mely a rendi központosításra épül.

A felvilágosult abszolutizmus – mely elsősorban II. József uralkodásához köthető – több fontos intézkedést hozott a kor számára (pl.: urbárium, jobbágyrendeletek, türelmi rendelet).

A reformkort azért az 1790. évi országgyűléstől eredeztetjük, mert emellett, hogy kilenc rendszeres bizottságot küldött ki a reformok kidolgozására, az 1790/91. törvénycikkek közül néhány a reformkor egészét meghatározó alkotmányos rendet fektetett le.

4. 1848/49 [Tk. 242-252.o.]

- Forradalom és szabadságharc
- Trónfosztás (de a köztársaság kikiáltása nélkül)

Az alkotmánytörténeti periódusok között az 1848-i áprilisi törvényekkel kezdődő rövid periódust önálló egységként kell kezelnünk, hiszen ekkor született meg a polgári állam. Sajátossága, hogy a reformkorban megindult szabadelvű gondolkodás eredményeként a márciusban elfogadott, április 11-én uralkodói szentesítést nyert 31 törvénycikk a közjogi berendezkedést a parlamentáris monarchia felé mozdította el, megteremtve a népképviselést, a képviselési szervnek felelős (kollektív) kormány és a magyar államtörténetben először deklarált és garantált alapvető szabadságjogokat. Az kétségtelen, hogy a köztörténeti események miatt a törvényekbe foglalt alkotmányos átalakulás sem a közjog, sem a magánjog területén nem valósult meg, a törvényhozás eredményeinek (ezen belül az áprilisi törvényeken kívül az 1849-ben született törvényeknek és a függetlenségi nyilatkozatnak) a megismerése a következő korszakok jogalkotásának értékelése, a fejlődés irányainak hű vázolója – megítélésünk szerint – különös jelentőséggel bír.

5. 1849-1867 [Tk. 253-260.o.]

- Neoabszolutizmus időszaka
- 1861 – magánjogi kiegyezés (OBÉ, ITSZ)

A magyar függetlenségi harc kudarcát követő majd két évtizedes uralom a neoabszolutizmus korszaka (a világozi fegyverletételtől a kiegyezésig tartó időszak). Az a periódus, amelyben a Habsburgok megpróbálták az abszolutizmus eszközeivel uralkodni. Az 1849. március 4-én császári pátenssel kihirdetett olmützi alkotmány egy egységállam ideáját kívánta megvalósítani: nem ismerte el a korábbi magyar központi és helyi szerveket, az országot pedig öt területi egységre osztotta és azokat az öszsbirodalom egy-egy tartományaként kezelte.

OBÉ: Országbírói Értekezlet 1861. január 23-tól március 4-ig 18 ülésben tanácskozott. Eredménye: ITSZ (Ideiglenes Törvénykezési Szabályok).

6. 1867-1918 [Tk. 260-296.o.]

- 1867 – kiegyezés
- Osztrák-Magyar Monarchia – dualizmus

1867 tavaszán, nyarán jött létre a kiegyezés, amely a Habsburg Birodalmat dualisztikus alapon szervezte újjá. A két államot a közös uralkodó személyén kívül az ún. közös ügyek: külügy, hadügy és (az ezekkel kapcsolatos) pénzügy kapcsolta össze. 1918-ban az I. világháborúban elszenvedett vereség és a forradalmi változások következtében az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlott, és helyén új államok jöttek létre.

7. 1918/19

- I. Népköztársaság: 1918. november 16. – 1919. március 21. [Tk. 296-300.o.]
- Tanácsköztársaság: 1919. március 21. – 1919. augusztus 1. [Tk. 447-457.o.]

IV Károly 1918. november 13-i nyilatkozatát követően, november 16-án kikiáltották a Magyar Népköztársaságot. Ezt az időszakot az alkotmánytörténet – annak ellenére, hogy formálisan a *nép* köztársaságát kiáltották ki – Magyarország első köztársaságaként tartja számon. A volt Magyar Királyság területét a köztársasági kormánynak nem sikerült egyben tartania, a mind súlyosabbá váló gazdasági és politikai válság március közepe táján teljes összeomlással fenyegetett. Egyre szaporodtak a tömegmozgalmak (végső stádium: 1919. március 20.: Vyx-jegyzék). A „Mindenkihez!” c. kiáltvánnyal bejelentették, hogy létrejött a magyarországi Tanácsköztársaság (1919. március 21.), s ezzel egy sajátos átmeneti államforma jelent meg Magyarországon. Rövid, 133 napos fennállása alatt kartális alkotmányt fogadott el a törvényhozó hatalom, és megteremtette a munka, paraszt és katonatanácsok – szovjet mintára felépülő – államát.

8. 1920-1944

- Horthy-korszak

Az I. világháborút követő forradalmi időszakok után konszolidálódott a helyzet Magyarországon, s a következő év elejére sikerült újraértelmezni a közjogi viszonyokat: Magyarország államformája királyság, de a királyi trón betöltetlen. A politikai elit nem akar alkotmányozni, az államfői pozíciót pedig ebben a „közjogi provizóriumnak” tekintett, átmeneti jellegű időszakban az 1920. március 1-én a Nemzetgyűlés által Magyarország kormányzójává választott Horthy Miklós töltötte be. Az állami élet alapja a jogfolytonosság elve volt, amely egy, a dualizmus-kori berendezkedéshez nagyon hasonló állami struktúrát, korlátozott választójogot és parlamentarizmust eredményezett.

9. 1944. október-december

- Szálasi-diktatúra

Szálasi Ferenc az I. világháborút követően alakította ki hungarista ideológiáját, majd 1935-ben megalakította a Nemzeti Akarat Pártját, illetve 1939-ben a Nyilaskeresztes Pártot.

Horthy a sikertelen kiugrási kísérlet (1944. október 15.) után német őrizet alá került s így 1944. október 16-án Szálasi Ferencet nevezte ki kormányfővé. A Szálasi-féle állam magán hordozta a szélsőjobboldali diktatúrák valamennyi jellemvonását.

10. 1944-1949

- Koalíciós időszak
- 1946. február 1. – II. Köztársaság

A szovjet csapatok átvonulását követően éledezni kezdett a magyar állami élet, 1944. december 21-én Debrecenben összeült az Ideiglenes Nemzetgyűlés. Az általa alkotott választójogi rendelkezések alapján, az 1945. novemberi választásokat követően a Nemzetgyűlés döntött Magyarország államformájáról: 1946. február 1-jén kikiáltották a köztársaságot. Az erről szóló 1946. évi I. törvény, amelyet (lengyel mintára) „kis alkotmánynak” is szoktak nevezni, volt az első olyan jelentős közjogi törvényünk, amely szakított a jogfolytonossághoz és a szentkorona tanhoz való addigi ragaszkodással, hiszen az állami főhatalmat kizárólag a nép szuverenitásából eredeztette.

11. 1949-1989

- II. Népköztársaság
- 1949. évi XX. törvény – a „sztálini” alkotmány

1949 alkotmánytörténeti fordulópont is: a történeti alkotmány eszméjét félredobták, s a helyére egy szovjet mintát követő, a magyar hagyományoktól teljesen eltérő új, kartális alkotmány került (1949. évi XX. tv.). Az alkotmány lényegében a szovjet 1936-os alaptörvény fordítása volt, ezért nevezzük sztálini alkotmánynak is. Az alkotmány az államformát „népköztársaság” formájában határozta meg, amely az 1918-ban kikiáltott népköztársasággal szemben nem köztársasági, hanem diktatórikus, totalitárius jellegű államforma volt. Ezért kikiáltását a II. Magyar Köztársaság (1946-1949) végének tekintjük.

12. 1989/90

- Rendszervált(oz-tat)ás
- 1989. október 23. – III. Köztársaság

A Nemzeti Kerekasztal tárgyalásai során megszülettek a szövegtervezetei azoknak a reformtörvényeknek (köztük a legjelentősebb az alkotmánymódosító 1989: XXXI. tv. volt), amelyekkel a szocialista típusú népköztársaság demokratikus, többpártrendszeren alapuló köztársasággá vált. 1989. október 23-án Szűrös Mátyás, az Országgyűlés elnöke, mint „ideiglenes köztársasági elnök” Budapesten kikiáltotta a köztársaságot. A magyar történelem folyamán harmadik alkalommal változott köztársasági jellegűvé az államforma, amely ezúttal – a két megelőző korszakkal szemben – valóban tartós államberendezkedéssé vált. A rendszerváltás alkotmányos formában, a szocialista alkotmány és a jogalkotási törvény szabályainak megtartásával, legitim módon ment végbe. Az 1989: XXXI. törvénnyel azonban (ha azt nem formai, hanem tartalmi szempontból vizsgáljuk meg) nem egyszerű alkotmánymódosítás történt, hanem érdemben *új alkotmány* született. Mégis, figyelemmel az eltelt időszak számos alkotmánymódosítására, azt mondhatjuk, hogy a rendszerváltoztatás azóta sem fejeződött be: a köztársaság alaptörvénye és államberendezkedése folyamatos alkotmányozással máig változik.

V. ELŐADÁS

AZ IGAZGATÁS SZINTJEI ÉS VÁLTOZÁSAI A MAGYAR ALKOTMÁNYTÖRTÉNETBEN

A következő oldalakon röviden összefoglaljuk, hogy az egyes államtörténeti periódusokban milyen szinten milyen szervek által, milyen jellemzők mellett működött a magyar közigazgatás. A vázlatos áttekintést két okból is elegendőnek tarjuk. Egyrészt azért, mert mindezekről a korszakokról és megoldásokról egy-egy előadás keretében a tanév során még részletesen foglalkozunk, másrészt pedig azért, mivel az előadáson mód van arra, hogy az itt jelölt tényeket illusztráljuk, kiegészítsük. Bízunk benne, hogy a tansegédlet ekként tud valóban „segédletté” válni, és nem kel önálló tankönyvi életre. A korszakbeosztásban többnyire az előző előadáson megismert időszakhoz igazodva fogunk haladni.

Felhívjuk a figyelmet, hogy e fejezetben kizárólag az állam központi és helyi igazgatási szerveit soroljuk fel, tehát az egyes korszakok törvényhozó és más hatalmi szerveit az itt következő összefoglalás nem érinti (azaz e fejezet csak rész az egészből, az egészet pedig az egyes korszakokat tárgyaló előadásoknál találhatják meg).

1. 1000-1301 (patrimoniális állam)

- csak központi igazgatás van,
- a király és környezete látja el az adódó feladatokat (nagyon eshetőleges mind a feladat, mind az, hogy ki mit lát el),
- helyi igazgatási szint a *királyi vármegye*: területi egységként létezik, de nem önkormányzat, csak területi, de nem igazgatási egység.

2. 1301-1526 (korai rendiség)

- kétszintű igazgatás: rendi dualizmus,
- központ: király, főképp egyéni méltóságokkal (nádor, országbíró, tárnokmester, főkincstartó – de vannak testületi szervek is: pl. kancellária). A szervek között még semmilyen feladatmegosztás nem állandósul, a területi elv azt jelenti, hogy kezdetleges módon, mindenki az egész területen mindent csinál, nincs semmiféle szakosodás (pl. nádor: királyt helyettesít, bíraskodik, országgyűlésen jelen van, stb. – vö.: 1485. évi nádori cikkek),
- helyi szint: rendek (nemesi vármegye és szabad királyi városok).

3. 1526-1848 (Érett rendiség)

- továbbra is rendi dualizmus,
- központi igazgatás: király, de már nem egyéni méltóságokkal, hanem szervekkel = dikasztériumok (kormányzások),
- a központi igazgatás maga is kétszintű:
 - bécsi (birodalmi szintű illetékesség) és
 - magyar (csak Magyarországra kiterjedő illetékesség)
 - Szakszerűsödik a hivatalszervezet: reszort szerinti feladatelosztás jelenik meg a dikasztériumokban.
- a központi igazgatás a centralizáció ellenére sem működik megfelelő hatásfokkal: a vármegyék ellenállási joga (**vis inertiae**) sikerrel akadályozza, korlátozza a királyi hatalmat,
- a helyi igazgatás: fejlett, a rendek kezében (nemesi vármegye és sz. kir. városok, széleskörű önkormányzati igazgatási jogkörökkel).

4. 1848/49

- központi igazgatás: dikasztériumok helyett: felelős magyar minisztérium,
- helyi igazgatás: nincs érdemi változás (nincs idő megvalósítani a terveket).

5. 1849-1867
 - Magyarország önálló államisága nem létezik → sem önálló központi, sem helyi igazgatása nincs,
 - (központ: bécsi szervek, helyi igazgatás: önállótlan, centralizált kerületek).
6. 1867-1918
 - Az igazgatás szakszerűbb lesz: leválik belőle az igazságszolgáltatás (1869),
 - kétszintű igazgatás helyreáll: központi: király a felelős minisztérium útján, helyi: törvényhatóságok (kettős természet: központi közigazgatás közvetítése + helyi igazgatás szervezése, intézése),
 - 3 féle törvényhatóság:
 - megye,
 - törvényhatósági jogú város,
 - Budapest székesfőváros
 - nem törvényhatósági jogú települések: községek,

→ a megye esetén a helyi igazgatás maga is kétszintű, kapcsolattartó: szolgabíró ,
7. 1918/19
 - I. Népköztársaságban: nincs érdemi változás
 - (a központi igazgatásban új minisztériumok)
 - Tanácsköztársaság: szakítás a polgári közigazgatással
 - a központi igazgatásban minisztériumok helyett népbiztosságok
 - Helyi ig.: tanácsok (nem önkormányzatok).
8. 1920-1944
 - Jogfolytonosság,
 - ugyanaz, mint a dualizmusban, de tendencia: a törvényhatóságok jogköre csökken: centralizáció és dekoncentráció.
9. 1944-1949
 - Polgári közigazgatás „visszaépítése” (Szálasi nyilas diktatúrája után).
10. 1949-1989
 - Szakítás a szerves fejlődéssel: idegen mintára mind a központi, mind a helyi igazgatás átszervezése
 - Központi igazgatás: NET + Minisztertanács (főleg),
 - Helyi igazgatás: tanácsok („az államhatalom helyi szervei”).
11. 1989-től
 - polgári közigazgatás helyreállítása,
 - parlamentáris kormányforma,
 - helyi önkormányzatok (1990 óta).

KÉRDÉSEK AZ I-V. ELŐADÁS ANYAGÁHOZ

1. Ismertesse a modern állammá válás három feltételét!
2. Mit értünk un. egységes állam alatt?
3. Mit értünk un. szövetségi állam alatt?
4. Ismertesse az organikus hatalomkeletkeztetési elméletet!
5. Jellemezze a teokratikus hatalomkeletkeztetési elméletet!
6. Mutassa be a patrimoniális hatalomkeletkeztetési elméletet!
7. Jellemezze a patriarhális hatalomkeletkeztetési elméletet!

8. Ismertesse a társadalmi szerződés elméletet!
9. Felbontható-e a társadalmi szerződés?
10. Jellemezze a hódítási hatalomkeletkeztetési elméletet!
11. Ismertesse a pszichológiai hatalomkeletkeztetési elméletet!
12. Mit értünk despotizmus alatt?
13. Ismertesse a despotikus állam jellemzőit!
14. Melyek az antik jogrendszerek közös jellemzői?
15. Mit értünk hűbériség alatt?
16. Mutassa be a hűbéri szerződés fajtáit!
17. Jellemezze a hűbéri államszervezetet!
18. Mutassa be a hűbéri jogrendszer jellemzőit!
19. Mit értünk rendi dualizmus alatt, melyek a garanciái?
20. Határozza meg az abszolutizmus fogalmát!
21. Melyek az abszolutizmus államának jellemzői?
22. Csoportosítsa az abszolutizmusokat!

VI. ELŐADÁS

KÖZPONTI IGAZGATÁS A PATRIMONIÁLIS MONARCHIA KORÁBAN

[Tk. 48-54.o.]

A PATRIMONIÁLIS MONARCHIA ÁLLAMA:

Lényege: a fejedelmi (uralkodói) hatalom magánjogi természetű, az állam földje felett való tulajdonon alapszik.

Jellemzője: a király patrimoniumára (öröklődő apai vagyon, birtok) hivatkozva az egyedüli törvényhozó, a legfőbb bíró és kormányzó. Az ország közigazgatási beosztása is igazodott a király magángazdaságának kiterjedtségéhez. A közfeladatokat – magánbirtokára támaszkodva – magánjogi eszközökkel, magángazdasága jövedelméből, hozzá magánjogi kapcsolatokkal kötődő személyek segítségével megoldani.

Az állam élén a király állt, aki a hatalom teljességével rendelkezett. A király monarchikus hatalomgyakorlásának, uralmának teljességét felségjogaival jellemezhetjük [Tk. 93.o.]:

- a) Hadügyi felségjog
- b) Bírói felségjog
- c) Hivatali felségjog
- d) Törvényhozás
- e) Pénzügyi felségjog
- f) Adományozási jog
- g) Egyházkormányzati jogok

a) *Hadügyi felségjog:*

A király joga volt az, hogy rendelkezzen a háborúindítás, illetve a békekötés kérdéséről, valamint ő rendelkezett a haderővel is (az 1222-es Aranybulla annyiban korlátozta ezt a jogot, hogy az országhatáron kívül csak akkor gyakorolhatta a király, ha a résztvevőknek megfizeti a hadbavonulás költségeit). Kizárólagos volt a király várépítési joga is a 13. század végéig, akkortól viszont ez a jog megoszlott a király és a várral rendelkező főurak között.

b) *Bírói felségjog:*

A király az egyetlen bíró (bírói feladatait viszont eseti, majd állandó megbízással fokozatosan leadja: nádor, udvarbíró/országbíró). Bíráskodni csak a király jogán, csak az ő felhatalmazása alapján és nevében lehet!

c) *Hivatali felségjog:*

A király a hivatszervezést frank és bajor mintára oldotta meg, familiárisok megbízásával. Kizárólag a király döntésén múlt, hogy milyen tisztségek jöttek létre, és azokat ki töltötte be.

d) *Törvényhozás:*

Kizárólagos királyi jog volt a törvényhozás 1298-ig (királyi rendelet = decretum), utána a királyi tanács meghallgatásával, majd később beleszólásával döntött. A patrimoniális időszakban ugyanakkor nem mondhatjuk, hogy intézményessé vált volna a királyi akarat befolyásolásának, korlátozásának lehetősége.

Az Árpád-házi időszakban a király joga volt a privilégium (kiváltság) adományozása is, amely annyiban tartozik a törvényhozói felségjog körébe, amennyiben a privilégiumlevéllel a király az általános törvények hatálya alól vett ki személyeket vagy közösségeket.

Az a-d pontokban ismertetett felségjogok tradicionálisan magyar felségjogok, a továbbiak (e,f,g pontok) nyugati mintára kerültek be a felségjogok közé.

e) *Pénzügyi felségjog:*

A királyt megilleti a pénzverés, az adóztatás és a vámszedés joga, valamint a vásártartási jog adományozása. Regáléjogok (államkinestárt illető, királyi jogon szedett jövedelmek) voltak a sókereskedelemből és a bányászatból származó bevételek.

f) *Adományozási jog:*

Magánjogi jellegű, mert a király és az ország vagyona nincs szétválasztva. Csak a szent koronával megkoronázott királyt illeti meg. Első formája az, amely haszonélvezetet enged egy tisztség (honor) ellátásáért, amíg a királynak tetszik (*durante beneplacito*). Később örökölhetővé válik (adománybirtok).

g) *Egyházkormányzati felségjog (iura circa sacra):*

Nyugati mintára egyik fontos jog az *egyházszervezés*, az egyház hierarchikus felépítésének létrehozása. Kezdetben az apostolok egyházalapításai (apostoli királyság: Szent István), később egyházmegyék, kerületek, püspökségek kialakításáról beszélünk. Az *egyház anyagi alapjainak megteremtése* két részből állt: a tizedből és az adományokból (ingatlanok, pénz + *manus mortua*). A *javadalombetöltési* jogon belül a király nevezte ki az egyházi méltóságokat és átadta a birtok feletti rendelkezési jogot is. Később a kinevezésekhez pápai hozzájárulásra is szükség volt. A *kegyúri jog* (*ius patronatus*) pedig a király földesúri jogait jelentette az egyház fölött. Az *egyházi törvényhozásban való királyi részvétel* tartalma a következő volt: partikuláris zsinatok összehívása, elnöklés vagy részvétel – egyházi reformok (egyházi törvények) elfogadása, egyházi törvénykezés (bíráskodás).

TRÓNBETÖLTÉSI MÓDOK [Tk. 98.o.]

A királyi trón megszerzéséhez – a koronázás szertartásán túl – szükséges volt még más jogcím is az uralkodáshoz. Az Árpádok korában ennek egyértelmű szabálya a **vérségi elv**, melyen belül nem egyértelműek a kiválasztás előírásai. Az ősi magyar utódlási rendből öröklött gyakorlat volt a **senioratus**, vagyis az uralkodó nemzetség legidősebb – uralkodásra alkalmas – tagjának elsősége a fiatalabbakkal szemben.

Az Árpád-ház magvaszakadtával előtérbe került a **választás elve**, a bárók és főpapok és az országgyűlés uralkodó-választásának joga (Timon Ákos: örökléssel korlátozott választás).

A királlyá választásnak két fontos alapelve volt: a vérség és az alkalmasság (idoneitás). A középkorban az idoneitás szűkebb értelemben az uralkodásra való (fizikai, testi és szellemi) alkalmasságot jelentette. A keresztény egyház ebben a szóban foglalta össze a keresztény uralkodó legfontosabbnak vélt erényeit is: a jámborságot (*pietas*) és az igazságosságot (*iustitia*).

Vérségi elv

A **leviratus** a patriarchális társadalmak olyan kötelező vagy javasolt szokása, amely szerint az özvegyasszony az elhunyt férj fivéréhez, vagy közeli rokonához ment férjhez (latin *levir* szó: „sógor”). Alapja az a felfogás, hogy az asszony – akit bizonyos értelemben vagyontárgynak tekintettek – férje halála után annak hagyatékához tartozott, így a családi vagyonközösség egyben maradt és a gyermekek helyben maradása is biztosított volt. Ebben az esetben az a családtag lett az új király, aki az özvegy királynét feleségül vette.

A **senioratus** szerint a patriarchális nagycsaládban a legidősebb vezetésre alkalmas férfi örökölte a hatalmat: rendszerint a báty, öcs vagy unokaöcs.

A **primogenitura** (latin eredetű szó: elsőszülöttség) azt jelenti, hogy a család vagyonát, jogait és a trónt az apa halála után az elsőszülött fiú örökölte. A primogenitura biztosította a birtok osztatlan öröklését, a trónöröklésnél pedig a hatalom legitimitását (Magyarországon igen lassan vált elsőszámú szabállyá: csak Kálmán király uralkodásától számít vezérlő elvnek).

A fiúk öröklését megerősítő intézmények voltak: a ducatus és az ifjabb királyság. A herceg (*dux*) vagy az ifjabb király (*rex iunior*) saját területén királyi jogokat gyakorolt, az utóbbi – mint apja életében megkoronázott király – saját, az apjához hasonló udvart is szervezett, ítélkezett, birtokot adományozott, stb., sőt, perben, de akár hadban is állt a királlyal. [vö.: Tk. 100-103.o.!]

A koronázás [Tk. 99.o.]

A koronázással jutott hozzá az uralkodó a legtöbb hatalmi jogosítványhoz, s az egyház feletti kinevezési és rendelkezési jogához. A **koronázás** a királlyá avatásnak az egyházi és közjogi jellegű szertartása. A koronázási szertartásnak írásba foglalt előírásai, szabályai voltak a koronázási **ordók**.

A koronázás folyamata (amely világi és egyházi részekből áll):

A világi rész:

1. a világi támogatottság publikálása: az ország nagyurai, főpapok,
2. a nép formális megkérdezése („akarjátok-e királyotokul?”),

- világi eskü: az új uralkodó hitet tesz az ország jogai, törvényei, ezek megtartása és megtartatása mellett.

Az egyházi rész:

- a püspökszentelés mintájára celebrált egyházi szertartás során jutott az új király az isteni kegyelem birtokába,
- a hatalmi jelvények átadása,
- az egyházi intelem: felhívták a jövőendő uralkodó figyelmét a keresztény monarchia kötelességeire,
- az egyházi eskü: az új király esküdött az igazságosságra, a béke megtartására, a gonoszság elleni harcra, a gyengék védelmezésére,
- a fölkenés (az egyházi szertartásnak megfelelően jobb karján és hátán),
- a hatalmi jelvények (palást, kard, jogar, országalma) átadása,
- a koronának a király fejére helyezése,
- ünnepélyes Te Deum (hálaadó ének) és
- a koronázási mise.

A PATRIMONIALIS ÁLLAM MŰKÖDÉSE [Tk. 51-54.o.]

A patrimonialis monarchia **központi szerveit** két csoportra osztjuk: testületi és egyedi szervekre. A **testületi szervek**: királyi tanácsból, királyi kápolnából és királyi kancelláriából állnak. Az **egyedi szervek** két csoportját a következők alkotják: **országos méltóságok** (király, nádor, udvar(ország)bíró, tárnokmester), és **udvari méltóságok** (kamarás/főajtónálló mester, főpohárnok mester, étkefogó mester, főlovászmester és hírnökök ispánja).

TESTÜLETI SZERVEK:

Királyi tanács [Tk. 121-123.o.]

Első királyaink mellett fontos tanácsadó testület volt a királyi tanács. A királyi tanácsban tartott tanácskozások a királyt nem kötelezték semmire. 1298-ig nincs a királyi tanácsra vonatkozó szabályozás. Összetétele: a király környezete (a királyi család tagjai, udvari méltóságok, egyházi személyek), akiket a király személyesen választ. A királyi tanács működése nem rendszeres és nem kötelezi a királyt.

A királyi tanács hatásköre az **Intelmek** alapján:

- királyok állítása,
- országos kérdésekben döntés,
- az ország védelme,
- a csaták lecsendesítése,
- a támadó hadak elűzése,
- barátok behívása,
- városok alapítása,
- ellenséges várak lerombolása.

1298-ban III. András törvényben rögzíti, hogy a király három havonta vegyen maga mellé 2-2 főurat és papot és semmilyen adományozásban és fontos kérdésben nélkülük ne döntsön.

Királyi kápolna [Tk. 133.o.]

II. Béla hozta létre. Papjai az átlagosnál műveltebbek voltak. A 12. században a kápolnaispán őrizte a király pecsétjét és a kápolna tagjai írták, illetve fogalmazták az uralkodó pecsétjével ellátott okleveleket. A királyi kápolna ispánja volt a király gyóntatópapja (fehérvári prépost) és a király bizalmasa. Rövidéletű szerv, helyét a királyi kancellária veszi át.

Királyi kancellária [Tk. 132-133.o.]

III. Béla idején a kápolnából vált ki a királyi kancellária, mint a középkori magyar központi kormányzat oklevélkiadó hivatala. Hatáskörébe tartoztak az írásbeliséget igénylő közigazgatási, adományozási, bíraskodási és diplomáciai ügyek (hiteles helyi funkció is!). A királyi kancellária élén a kancellár (egyben főpap) állt, aki többnyire a székhelyén tartózkodott. Így ténylegesen az alkancellár felügyelte a jegyzők (notarius) és az írnokok (scriptor) munkáját.

EGYEDI SZERVEK

Országos méltóságok [Tk. 129-133.o.]

Nádor [Tk. 129-130.o.]

Elnevezése a nyelvtudomány álláspontja szerint a szláv „na dvor župan” (udvarnál lévő ispán) kifejezésből ered. Az első név szerint ismert nádor Aba Sámuel, későbbi magyar király volt.

Feladata a király mindenkorai rendelkezése szerint változó volt. Ide tartozhattak a következők:

- gondoskodott a királyi udvar ellátásáról,
- összegyűjtötte és kezelte a királyi jövedelmeket,
- felügyelte a királyi birtokokat,
- a milesek (katonáskodó elemek) parancsnoka,
- a király helyettese volt, annak távollétében,
- *bíraskodott* a király helyett az udvarban, bírói működése az udvari hivatalt lassan országos hatáskörűvé alakította (Aranybulla 8. ck.). A nádor ellátási funkcióinak megsokasodása miatt tehermentesítették az udvarispán vagy udvarbíró tisztség létrehozásával, amelyből utóbb az országbíró tisztség nőtt ki.

A nádori funkció betöltése a patrimoniális időszakban kizárólag a király kinevezése alapján történt.

Országbíró (iudex curiae) [Tk. 131-132.o.]

A nádor helyettese, az **udvarbíró**, a királyi udvarban bíraskodott az udvari népek felett. A 13. század második felétől a magyar neve **országbíró** lett (akkor is, ha latinul nem változott meg az elnevezése). Az Aranybulla úgy emlékezett meg róla, mint állandóan az udvarhoz kötött bíróról: „*A mi udvarbíránk, amíg az udvarban tartózkodik, mindenki fölött bíraskodhatik és az udvarban megkezdett pert bárhol befejezheti, de ha birtokán tartózkodik, nem küldhet ki poroszlót és nem idézhet meg feleket.*” (9. ck.). A királyi jelenlét bíróságán ítélkezett.

Tárnokmester [Tk. 132.o.]

A tárnokmester volt az „Árpád-ház pénzügyminisztere”. Feladatai közé tartozott a tárnokok (gazdasági ágazatok) igazgatása, ő volt a révészek, vámosok, sószállítók előjárója, a királyi kincstár őrzője, kezelője, valamint (a későbbiekben, fokozatosan) a szabad királyi városok főhatósága (bíraskodás). A 13. század végén a pénzügyi feladatait a **főkincstartó** vette át.

Udvari méltóságok [Tk. 133-134.o.]

Az udvari méltóságok ellátó-szolgáltató jellegű feladatokat láttak el, kinevezésük kizárólagosan királyi jog volt:

- **kamarás/főajtónálló mester/udvarmester** – „rendezvénysszervező”,
- **főpohárnok mester (főbocsár)** – szőlősök, bortárolók igazgatója,
- **étékfogó mester (asztalnokmester)** – élelemszolgáltatók előjárója,
- **főlovászmester** – lovászok, ménesek előjárója, „utazásszervező”,
- **hírnökök ispánja** – fullajtárszolgálat működtetése, „biztonsági szolgálat”.

KÉRDÉSEK ÉS FELADATOK AZ VI. ELŐADÁS ANYAGÁHOZ

1. Sorolja fel és röviden jellemezze a magyar alkotmánytörténeti korszakokat!
2. Mit kell tudni a patrimoniális monarchia államáról?
3. Sorolja fel a királyi felségjogokat!
4. Ismertesse a lényegét a tradicionálisan magyar felségjogoknak!
5. Melyek azok a felségjogok, amelyek nyugati mintára kerültek be a felségjogok közé?
6. Milyen regálé jogokat ismer?
7. Milyen fogalmat takar a durante beneplacito?
8. Mit kell tudni a iura circa sacra-ról?
9. Milyen trónbetöltési módot ismer az Árpádok korából?
10. Mit jelent a választás elve?
11. Mi a különbség a leviratus és a senioratus intézménye között?
12. Mit jelent a primogenitura?
13. Melyek voltak a fiúk öröklését megerősítő intézmények?
14. Milyen királyt helyettesítő intézményeket ismer?
15. Mit kell tudni a koronázásról és mik az ordók?
16. Ismertesse a koronázási folyamat világi részét!
17. Ismertesse a koronázási folyamat egyházi részét!
18. Hogyan csoportosítjuk a patrimoniális monarchia központi szerveit?
19. Sorolja fel a testületi szerveket!
20. Mi a királyi tanács hatásköre?
21. Milyen fordulatot hoz a királyi tanáccsal kapcsolatban 1298-ban III. András törvénye?
22. Milyen összefüggés van a királyi kápolna és a királyi kancellária között?
23. Sorolja fel az országos méltóságokat!
24. Melyek voltak a nádor feladatai?
25. Mit kell tudni a iudex curiae-ról?
26. Ki volt az „Árpád-ház pénzügyminisztere”? Mik voltak a feladatai?
27. Sorolja fel az udvari méltóságokat és feladataikat!

VII. ELŐADÁS

A RENDI MONARCHIA KORÁNAK TÁRSADALOMSZERKEZETE, A KÖZPONTI SZERVEK

Magyarországon a rendi monarchia hosszú folyamat következményeként kialakult állammodell, amely a patrimoniális monarchiát váltotta, annak maradványain épült fel. Ez a hosszú folyamat több évszázados társadalmi, politikai, gazdasági változásokat jelent, amelyek a 13. századtól kezdtek megjelenni, s a 15. századra már megszilárdult intézményeket eredményeztek.

A PATRIMONIÁLIS MONARCHIA FELBOMLÁSA [Tk. 55-57.o.]

A patrimoniális monarchia felbomlása annak lényegének (a hatalom alapja a földterület) eltűnésében keresendő. Az uralkodó család (Árpád-ház) kezéből fokozatosan mások kezébe kerültek a földbirtokok, amelynek következménye az államhatalom gyakorlásában érezhető hangsúlyváltozásokban jelent meg. Ennek a folyamatnak több összetevője volt:

- trónharcok (tisztázatlan öröklési viszonyok az Árpád-ház kihalása utáni időszakban),
- honvédelmi megfontolások (katonai szolgálatok fokozott uralkodói igénybevétele),
- a királyi birtokszervezet felbomlása (az adományozások következtében csökkenő királyi magánbirtokok működésképtelensége),
- királyi vármegyék eladományozása,
- a királyi tekintély romlása,
- tartományúri hatalom (a főurak hatalmának növekedése, nagybirtokos bárók beleszólása a politikába, l. később a királyi tanácsnál),
- a rendi adományrendszer kialakulása,
- új pénzügyi politika (eladományozott birtokok – szűkülő bevételek – alternatív források: pénzrontás, rendkívüli adók, regáléjővedelmek bérbeadása stb.),
- gregoriánus állameszme (az uralkodói hatalom szekularizációja – választó királyság megjelenése).

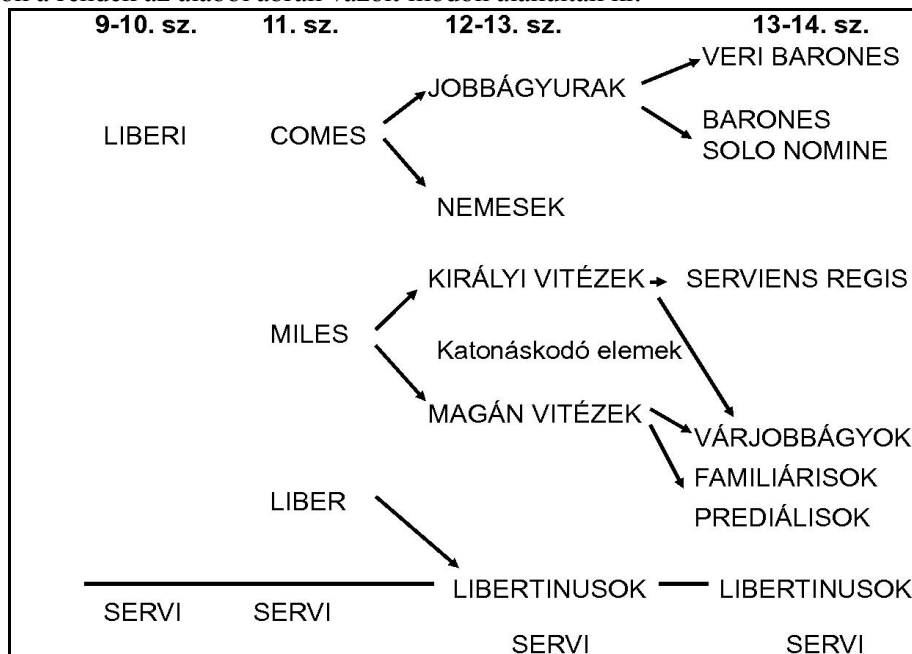
A RENDEK ÉS A RENDISÉG

A fent vázolt folyamat részét képezi a társadalom összetételének megváltozása is, amely ebben az időszakban a *rendek* megjelenésében érhető tetten.

A rend fogalma [Tk. 57.o.]:

- A társadalom azonos jogállású örökletesen kiváltságolt tagjainak csoportja,
- Tagjai érdekeiket politikai síkon (rendi intézmények) is védelmezik.

Magyarországon a rendek az alábbi ábrán vázolt módon alakultak ki:

Eckhart Ferenc munkája nyomán a korai magyar társadalmi fejlődésről az alábbiakat állapíthatjuk meg.¹

A letelepedés időszakában (9-10. század) a magyar társadalom *szabadokra* (liberi) és *szolgákra* (servi) oszlott. A szabadok döntő többségben voltak, akik közt már ekkor nagy vagyoni különbségek voltak. Szent István idejében (11. század) a szabadok rétege differenciálódott, így három csoport különböztethetünk meg:

- *comes* – a comesek/ispánok a leggazdagabb szabadok, előkelők, akik nagy földbirtokkal rendelkeznek, a király környezetéhez tartoznak, hivatalt viselhetek, lehetnek egyháziak s világiak egyaránt;
- *miles* (militēs) – „vitézek”, azaz katonai szolgálatot teljesítő szabadok, állhattak mind a király, mind az előkelők szolgálatában;
- *liber* (liberi) – „közsabadok”, szabad földművelők, azok, akik nem harcoltak, így hamar lesüllyedtek, már adóznak.

A kiváltságai révén egyre erősebb *egyháziak* mellett a 12-13. században a szabadok rétege véglegesen felbomlik különböző jogállású népelemekre. A 13. század közepére a comesek egy része tovább emelkedik, ők az ún. *jobbágyurak*, akiket később báróknak neveznek. Ők a király közvetlen közelében vannak, nagy földbirtokkal és befolyással bírnak, akár a királyi tanácsban is részt vesznek. Ugyancsak az előkelő réteg részét képezek a nemesek, akiket nagy vagyonuk és ennek révén hadi szolgálatuk emel ki a többiek közül, s valamely ősről nevezik magukat (de genere), akitől, akinek *nemétől* származnak, s ezért *nemesek*. Közöttük egyaránt találunk idegen és magyar eredetűeket is.

A vitézi, katonáskodó réteg is tovább differenciálódik. Akik a király hadseregében szolgálnak, a *király szolgái* (serviens regis) lesznek. Mások magánhadseregekben, bandériumokban szolgálnak, ők a *magánvitézek*.

Új réteggént jelennek meg a *libertinusok*, azaz a felszabadítottak, akik a szabadok és a szolgák közötti köztes jogállással bírnak.

A 13. század második felében újabb változások zajlanak le a magyar társadalomban. A jobbágyurak, bárók körében újabb tagozódás következik be: egyik részük az *igazi bárók* (veri barones), másik részük a *névszerinti bárók* (barones solo nomine). Az igazi bárók azok az óriási vagyonnal, földbirtokkal rendelkező főurak, akik mindemellett valamilyen országos méltóságot, tisztséget is betöltenek. A névszerinti bárók „csak” nagy vagyonnal rendelkeznek, de politikai tisztséget nem vállalnak, vagy ilyet nem kaptak.

A katonáskodó elemek körében is változást tapasztalunk: a serviensek és a királyi várakban szolgáló ún. várjobbágyok rétege összeolvad, s ebből alakul ki a később köznemesi rétegnek nevezett rend.²

A középkori magyar társadalomfejlődés kapcsán beszélhetünk ún. hűbéri elemekről, amelyek hasonlítanak a nyugat-európai feudális viszonyokhoz.

Az egyházi nagybirtokosok esetében beszélhetünk először olyan szabad emberekről, akik az egyházi földesúr részére teljesítenek (hadi) szolgálatot, s ennek fejében földet (predium) kapnak. Őket egyházi nemeseknek vagy másképpen prediálisoknak nevezzük. Földjük – a nemesekéhez hasonlóan – öröklődik, de ők nem a király joghatósága alá tartoznak, így politikai jogokkal nem rendelkeznek.

A másik hűbéri jellegű elem a társadalomban a 13. században megjelenő familiaritás. A familiáris az a kisbirtokos személy, aki szabad ugyan, de a meggyengülő királyi hatalom már nem tud védelmet biztosítani számára az erősödő nagybirtokkal szemben, ezért valamely nagyúr szolgálatába (családjába, familiájába) szegődve keres védelmet. A familiáris és ura közötti viszony hadi vagy más szolgálat (tisztség, hivatal) ellátásán alapszik a védelemért cserében.

Mindezen változások következtében a 15. századra kialakulnak, rögzülnek a rendek Magyarországon:

1. papság (praelati),
2. főurak (barones),
3. köznemesek (nobiles),
4. szabad királyi városok rendje (civites).

Praelati – papság [Tk. 58., 210-228.o.]

¹ vö.: ECKHART FERENC: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, Budapest, Osiris, 2000, 44-68.

² Erről a folyamatról bővebben lásd az Aranybulla-mozgalmat a Jogtörténet gyakorlat 1. tárgynál.

Az első olyan társadalmi csoport, amely már a 11. századtól egységesnek mondható. A magyarországi rendiség sajátossága, hogy nem válik külön – rendi jogállását tekintve – a főpapság és az alsópapság, hanem kiváltságaik lényegileg azonosak maradnak.³

Kiváltságai:

- immunitás (királyi beavatkozástól mentes birtok, amiből következik a bíraskodás a birtokon élők felett),
- manus mortua („holt kéz” – az egyházi birtok *nem háramlik vissza* a koronára),
- privilegium fori (egyházi személy felett csak egyházi bíróság ítélkezhet, kivéve a birtokpereket),
- adómentesség,
- tized.

Barones – főurak/főnemesség [Tk. 58.o.]

- rendjük a 12-13.században alakul ki, amelynek alapja az öröklődővé váló egyedi kiváltságok,
- banderialis hadsereggel rendelkeztek (zászlósurak),
- immunitás joga,
- nemesi szabadság.

Nobiles – nemesek/köznemesség [Tk. 59.o.]

- 13. század második felétől alakult ki,
- rendi szervezkedésének alapja a nemesi vármegye,
- 1222 – I. Aranybulla – serviensek kiváltságai,
- 1351 – nemesi egyenjogúság (una et eadem libertas), kilenced,
- Werbőczy: Tripartitum I. rész 9. cím (primae nonus) – a négy nemesi szabadság:
 1. személyes szabadság,
 2. király joghatósága alá tartozás,
 3. adómentesség,
 4. ellenállási jog.

Civites – szabad királyi városok [Tk. 59., 161-170. o.]

- 13. századtól jelennek meg a szabad királyi városok,⁴
- Királyi kiváltságlevéllel jön létre (kollektív privilegium, a városnak szól, s nem az egyes polgároknak, ezért a rendet a városok és nem a polgárok képezik).
- Országrendiség (részvétel az Országgyűlésen):
 - Először Zsigmond hívja meg a szabad királyi városok követeit az OGY-re (1405, 1437, 1445). Nálunk tehát nem alakult ki polgári rend, csupán a szabad királyi városok országrendisége.

A RENDI-KÉPVISELETI MONARCHIA SZERVEZETE [Tk. 60-64.o.]

A rendi képviseleti monarchia egyik fontos ismérve, hogy az állam irányításában a király mellett a rendek is részt vesznek, s közöttük egy relatív egyensúly jön létre. A rendek tudomásul veszik a központi hatalom tevékenységét, a király pedig garantálja a rendi intézményeket (rex és regnum). Ez a hatalommegosztás a rendi dualizmus, amelynek fontos jellemzője, hogy míg a király a központi szervek működésében bír jelentős befolyással, addig a rendek a helyi, területi szerveket működtetik (vö. nemesi vármegye, szabad királyi városok), de a törvényhozás kompromisszum alapján a *rendi országgyűlésen* zajlik.

A király és a rendek közötti egyensúly fenntartását különböző garanciális intézmények biztosítják [Tk. 62-64.o.]:

- hitlevél,
- koronázási eskü,
- contractusok (kölcsönös megegyezések, szerződések),
- törvények megalkotása közösen az Országgyűlésen,
- öröklési szerződések,
- közös diplomáciai követküldés,
- adómegajánlás,

³ Vö.: SZÜCS JENŐ: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, Budapest, Magvető, 1983

⁴ A szabad királyi városokról bővebben még 'A nemesi vármegye és a városi fejlődés' c. előadásnál

- nádorválasztás,
- koronaörök.

A KIRÁLY A RENDI KORBAN

A rendi időszakban az uralkodói felségjogokat a törvényesen megkoronázott király gyakorolhatta. Törvényesen az a király volt megkoronázva, akit a Szent Koronával az esztergomi érsek koronázott meg Székesfehérvárott (később változik a koronázási helyszín). A koronázásnak és a királyi hatalomnak fontos jelvénye volt a korona mellett a jogar, az országalma, a palást, a kard és a kereszt [Tk. 99-100.o.]. A királyi hatalom alapja és forrása a Szent Korona volt, amely elméletet a Szent Korona-eszme (tan) ír le.[Tk. 95-98.o.] A Szent Korona-tan lényegét tekintve a következők állapíthatók meg:

- A jog és a hatalom forrása a Szent Korona,
- Minden országlakos a Szent Korona hatalma alatt áll,
- Az ország területe a Szent Korona területe:
 - A Szent Korona országai,
 - Elidegeníthetetlen koronajavak,
 - Birtokadomány forrása a Szent Korona.
- A király és a nemesség együttesen a főhatalom birtokosai:
 - A nemzet (rendek) és a király a Szent Korona teste (totum corpus).
- A király nemesít, a nemesség koronáz.

A királyi hatalom megszerzése és legitimációja a trónbetöltési módokkal írható le [Tk. 98.o.]:

- vérségi elv,
- választási elv,
- Habsburg-ház örökösödési joga.⁵

Mind a patrimoniális, mind a rendi korszakban fontos kérdést jelentett, hogy egyes esetekben miként helyettesíthető a király. Erre több lehetőség kínálkozott [Tk. 100-103.o.]:

- királyi család tagjai,
- anyakirálynő,
- corregens,
- dux,
- rex junior,
- reginatus,
- megbízottak,
- helytartó, kormányzó,
- nádor.

Az uralkodói hatalom tartalmát az ún. **királyi felségjogok** írják le, amelyek a patrimoniális időszakhoz képest valamelyest *megváltoztak*: már két csoportba sorolhatjuk ezeket, illetve már nem minden korlátozás nélkül illetik meg az uralkodót [Tk. 94-95.o.]:

- Személyes felségjogok:
 - szent,
 - sérthetetlen,
 - felelőtlen,
 - a majestas, és
 - az apostoli jelző illeti meg,
 - címerébe beillesztheti az ország címerét,
 - speciális tisztesség (ünnep) övezi.
- Uralmi felségjogok:
 - **Hadügyi**
 - Megoszlik:
 - Király – várral rendelkező főurak,
 - Király – országgyűlés: háború/béke.

⁵ Vö. az I. Előadásnál leírtakkal!

- **Bíráskodás**
 - Korlátok:
 - Földesúri immunitás,
 - Szabad királyi városok bíráskodása,
 - Vármegyék ítélkező joghatósága.
- **Hivatali**
 - Lényegében változatlan, de a hivatalokhoz kapcsolódó tevékenységek egyre inkább rögzülnek.
 - A hivatalok még mindig területi elven szerveződnek.
- **Törvényhozásbeli:**⁶
 - Közvetlen,
 - Közvetett.
- **Adományozási**
- **Egyház körüli felségjogok (iura circa sacra)**
 - Változik: az Anjou uralkodók alatt megerősödik a pápai befolyás a javadalombetöltésnél, majd:
 - Placetum regium – királyi tetsvényjog [Tk. 218.o.], amelyről
 - 1404-ben Zsigmond rendelkezett:
 - pápai „bullások” magyarországi javadalmat nem tölthetnek be/tarthatnak meg a király engedélye nélkül,
 - királyi engedély nélkül tilos pápai, bíborosi iratokat, ítéleteket, idézéseket elfogadni, kihirdetni, végrehajtani,
 - szankció: fej- és jószágvesztés.
 - Főkegyúri jog [Tk. 219.o.]
 - Javadalombetöltés+földesúri jogok átadása,
 - Először 1404-ben Zsigmondnál jelenik meg ebben a formában.

A RENDI MONARCHIA KÖZPONTI SZERVEI

Az alábbi összefoglaló ábra a patrimoniális korhoz képest bekövetkezett változásokkal együtt a rendi korszak 1526-ig terjedő időszakában működő központi szerveket mutatja be:

Az alábbiakban vázlatosan a központi szervek legfontosabb jellemzőit mutatjuk be:

Királyi tanács – rendi kor [Tk. 121-126.o.]:

- Károly Róbert idején kormányzati szervvé válik, tagjait a király választja,
- interregnum idején Országtanácsá alakult át,

⁶ L. később az Országgyűlésnél

- 1526 után – Magyar Tanácsként működik tovább (l. dikasztériumok), majd
- 1687-ben a tanács az Országgyűlés felsőtáblájába olvad be.

Kancelláriai reformok [Tk. 132., 138-139.o.]:

- I. Lajos:
 - Bíraskodási funkciót kap → királyi különös jelenlét bírósága, vezetője a kancellár,
 - Nagykancellária létrehozása a főkancellár vezetésével:
 - királyi nagypecsét kezelője,
 - klasszikus írásbeli feladatok ellátása.
 - Titkos kancellária létrehozása a titkos kancellár vezetésével:
 - bizalmas tanácsadás,
 - diplomáciai feladatok ellátása,
 - királyi titkos pecsét kezelése.
- Zsigmond:
 - Kisebb kancellária felállítása:
 - a bíraskodási feladatok írásbeli ügyeinek intézésére.
- Mátyás:
 - A kisebb kancelláriát a **SZEMÉLYNÖK** alá rendeli
 - → királyi személyes jelenlét fóruma – ez az első állandó bírói fórum.
 - Nagykancellária: + feladat: belső államügyek intézése,
 - Titkos kancellária: külügy, diplomácia, bizalmas feladatok,
 - 1464: megszünteti a főkancellár bíróságát (királyi különös jelenlét),
 - egyesíti a főkancellári és titkos kancellári *címet*.

Országgyűlés [Tk. 107-117.o.]:

- Előzmények:
 - Egyházi zsinatok,
 - Székesfehérvári törvénylátó napok,
 - Serviensi gyűlések,
 - Királyi tanácsok,
 - Törvényhozó országos gyűlések.
- Országgyűlés mint rendi gyűlés a 15. században állandósul.

Az országgyűlés szervezete és működése:

- Király hívja össze szóban, majd írásban (litterae regales):
 - Helye (jellemzően Rákos), ideje és tárgya.
- Megjelenés:
 - Tömeges: minden nemes jelen van,
 - Követi: nemesi vármegye és a szabad királyi városok 2-2 követe,
 - Meghívás:
 - praelati, barones – személyes meghívólevél,
 - Nobiles, civites – kollektív meghívólevél.
- Szervezet:
 - Egykamarás,
 - 1526 után már van kétkamarás ülés,
 - 1608. évi koronázás utáni I. tc.: állandósul a két kamara.

Az Országgyűlés hatásköre:

- törvényhozás (a proposíciók alapján),
- adómegszavazás,
- hadüzenet – békekötés,
- királyválasztás,
- nádor és koronaörök választása (rendi biztosíték),
- ritkán bíraskodás (felségsértési, hűtlenségi ügyek).

KIRÁLY TÖRVÉNYHOZÁSBELI JOGAI:

- **Közvetlen/törvényalkotásbeli jogok:**
 - törvénykezdeményezés,
 - szentesítés,
 - kihirdetés.
- **Közvetett/OGY szervezetére vonatkozó jogok:**
 - összehívás,
 - (megnyitás, elnöklés),
 - berekesztés,
 - elnapolás,
 - feloszlítás,
 - szervezeti hatáskör: az alsótábla elnöke a király által megbízott személy (személynök).

Országos méltóságok

Nádor [Tk. 129-130.o.]:

- A rendi korban szilárd, rendi tisztség, hatáskörét 1485-ben Mátyás rendezte a nádori cikkekben:
 - A királyválasztó OGY összehívása, első szavazat leadása.
 - A kiskorú király gyámja, gondnoka.
 - Király nemlétében vagy kiskorúsága idején OGY-t hirdethet.
 - Az ország főkapitánya.
 - Az egyenetlenségek elsimítója.
 - Király és a rendek közötti viszályt kiegyenlíti.
 - Követek fogadása, ha a király nem teheti.
 - Vitatott birtokadományokban dönt, király elé terjeszti.
 - Az ország legfőbb bírása.
 - A király távollétében annak helytartója.
 - A kunok főbírája és örökös ispánja.
 - Dalmácia bírása.
- Rendi érdekek képviselője → országgyűlés választja → garanciális jelleg,
- 1608: az országgyűlés felső táblájának elnöke,
- 1790-től Habsburg főhercegek töltik be,
- 1867-ben megszűnik.

Országbíró [Tk. 131-132.o.]:

- A nádor helyettese → UDVARBÍRÓ
 - A királyi udvarban bíraskodik az udvari népek felett.
- A 13. század második felétől ORSZÁGBÍRÓ:
 - a nádor utáni országos nagybíró,
 - hatásköre kiterjed valamennyi lakosra,
 - az I. Aranybulla 9. cikke szerint joghatósága az udvarhoz kötött, de az itt megkezdett pert bárhol befejezheti,
 - a királyi jelenlét bíróságán ítélezik,
 - elnököl a királyi kúria lovagi becsületbíróságán.

Tárnokmester [Tk. 132.o.]:

- A 13. század végén pénzügyi feladatait a **főkincstartó** veszi át,
- csak a bírói tevékenysége marad meg:
 - Tárnoki szék → szabad királyi városok bírói fóruma.

Kancellár (l. korábban és a kancelláriánál és a kancelláriai reformoknál) [Tk. 132-133.o.]

Személynök [Tk. 134.o.]:

- Mátyás idején létrejövő méltóság → kisebb kancellária → bíraskodás,
- a királyi személyes jelenlét bíróságának vezetője,
- a Királyi Tábla elnöke,

- a személynöki szék vezetője → szabad királyi városi fellebbezési fórum,
- 1608: az országgyűlés alsó táblájának elnöke.

Kincstartó (főkincstartó) [Tk. 132.o.]:

- A tárnokmester gazdasági feladatait veszi át.

Koronaőrök [Tk. 135.o.]:

- 1464-ben Mátyás hozza létre,
- főpapok és főurak, majd csak világi főurak közül kerülnek ki,
- az országgyűlés választja 2-2 protestáns és katolikus főúr közül,
- feladatuk a korona őrzése, országhatáron belül tartása (+ koronaörség 1608-tól),
- rendi biztosíték jellegük van.

Udvari méltóságok [Tk. 133-134.o.]:⁷

- Jellemzők:
 - eleinte valódi feladatok ellátása,
 - majd a rendi korban pusztán címekké válnak,
 - **1526 után közjogi értelemben megszűnnek.**
 - kinevezésük kizárólagos királyi jog:
- **Kamarás – főajtónálló mester – udvarmester,**
- **Főpohárnok mester (főbocsár),**
- **Étekfogó mester (asztalnokmester),**
- **Főlovászmester,**
- **Hírnökök ispánja.**

KÉRDÉSEK ÉS FELADATOK A VII. ELŐADÁS ANYAGÁHOZ

1. Milyen tényezők vezettek a patrimonális monarchia felbomlásához?
2. Mi a rend fogalma?
3. Milyen társadalmi változások következtek be a 9-10- században?
4. Hogyan rétegződött a szabadok csoportja a 11. századi magyar társadalomban?
5. Kik a libertinusok?
6. Kiket nevezünk veri baronesnek?
7. Kiket nevezünk barones solo nominenek?
8. Kik voltak a király szolgái?
9. Kik voltak a várjobbágyok?
10. Mi a familiaritás?
11. Kik a prediálisok?
12. Magyarországon milyen rendek alakultak ki? Sorolja fel azokat!
13. Milyen kiváltságai voltak a papságnak?
14. Mit jelent az immunitás?
15. Mit jelent a manus mortua?
16. Mi a privilegium fori?
17. Mit tud a főurak rendjéről?
18. Kik voltak a köznemesek?
19. Mit jelent a primae nonus?
20. Mit jelent a szabad királyi városok országrendisége?
21. Mit jelent a rendi dualizmus?
22. Milyen garanciái vannak a rendi dualizmusnak?
23. Mi a hitlevél?
24. Mi a koronázási eskü?

⁷ Vö.: I. Előadásnál leírtakkal!

25. Mi az adómegajánlás?
26. Mit tud a Szent Korona-tanról?
27. Milyen trónbetöltési módok ismertek a rendi korszakban?
28. Hogyan helyettesíthető a király?
29. Ki a *corregens*?
30. Ki a *dux*?
31. Kit nevezünk *rex juniornak*?
32. Mi a *reginatus*?
33. Ki a helytartó?
34. Ki a kormányzó?
35. Milyen személyes felségjogai voltak a királynak? Mit jelentenek ezek?
36. Sorolja fel az uralmi felségjogokat!
37. Hogyan változtak meg az egyház körüli felségjogok a rendi időkben?
38. Mi a *placetum regium*?
39. Csoportosítsa a rendi korszak központi szerveit!
40. Hogyan változott a királyi tanács a rendi korszakban?
41. Milyen kancelláriai reformok ismertek a 14-15. sz.-ban?
42. Mi a nagykancellária?
43. Mi a titkos kancellária?
44. Mi a kisebb kancellária?
45. Milyen változtatásokat vezetett be Mátyás a kancelláriában?
46. Ki volt a személynök?
47. Melyek voltak az országgyűlés előzményei?
48. Megjelenés szerint milyen formái voltak az országgyűlésnek?
49. Mi volt az országgyűlés hatásköre?
50. Mutassa be a király törvényhozásbeli felségjogait!
51. Ki a nádor?
52. Hogyan töltik be a nádori tisztséget?
53. Miről rendelkeznek a nádori cikkek?
54. Ki az országbíró?
55. Ki a tárnokmester?
56. Mit tud a személynökről?
57. Ki a kincstartó?
58. Mi jellemzi az udvari méltóságokat?
59. Sorolja fel az udvari méltóságokat és jelölje meg funkciójukat!
60. Milyen változások tapasztalhatóak a központi hatalomgyakorlásban 1526 után?
61. Milyen szakaszokra osztható a központi szervek fejlődése 1526 után?
62. Mit jelent a *negotia mixta* kifejezés?

VIII. ELŐADÁS

A KIRÁLYI ÉS A NEMESI VÁRMEGYE, A VÁROSI FEJLŐDÉS, ERDÉLY IGAZGATÁSA 1848-IG

VIII.1. A HELYI IGAZGATÁS A PATRIMONIÁLIS MONARCHIA KORÁBAN – A VÁRMEGYERENDSZER KEZDETEI

[Tk. 54., 144-146.o.]

István (997-1038) apja politikáját folytatva a nyugati kereszténység felvételével, a nyugati államszervezési elvek követésével először saját szállásterülete (az Észak-Dunántúl), majd az egész ország kapcsolatait megerősítette az akkori nyugat-európai kultúrával.

Ennek keretében megszervezte az ország területi igazgatását, rögzítette a letelepült életformához szükséges alapelveket és erős kézzel megkívánta azok követését a Kárpát-medencében élő népektől.

Az államszervezet kiépítésének egyik fontos lépése a vármegyerendszer (*comitatus*) kialakítása volt. A **királyi vármegyék** biztosították az uralkodó területi hatalmát, akaratának helyi végrehajtását, s a 13. század közepéig gyakorlatilag változatlan formában álltak fenn.

Valószínűleg német ihletésre, de magyar előzményekre (nemzetségi szállásterületekre) alapozva hozta létre István az államszervezet fontos középszintű egységét, a vármegyét. Konkrét mintát e téren nem láthatott német birodalomban, hiszen az ottani fejlettebb viszonyoknak megfelelő közigazgatási egységek nem bizonyultak változtatás nélkül átvihetőnek a kezdetlegesebb magyarországi viszonyok közé. István az egész, neki engedelmessé tett területen egységes területi elvek szerint szervezett megyét (*comitatus*):

- szakított az ország-felosztás „barbár” gyakorlatával, amikor a fejedelmi család tagjai osztottak meg a fennhatóságuk alatti területen, s a vérségi-kötélék kötötte össze a lakosságot;
- tekintettel arra, hogy István uralma a dunántúli és nyugat-felvidéki területre terjedt ki, az első vármegyék is itt létesültek.

VÁRMEGYE – VÁRISPÁNSÁG

István vármegyéje – amint neve is mutatja – szorosan kapcsolódott azokhoz a földvárakhoz, amelyek akár őskori erődítések voltak, akár frissen épültek e célra, a megye központjaivá váltak. (A vármegye szó jelentése – szláv eredetű – „vár határa”-ként magyarázható.)

Sajátos szervezeti kettősség jött létre:

- egyrészt minden olyan föld és minden nép beosztást nyert a vármegyébe, amely és aki a vármegye általában pontos határokkal közbezárt területén volt,
- másfelől a király bizonyos népeket személyes szolgálatra rendelt egy-egy várhoz, vagyis a vármegye mellett egy várispánsági rendszer is kiépült.

A vármegyének összefüggő, körülhatárolt területe volt, a várispánságnak nem. A megye közigazgatási egységként a nem királyi területek felett is rendelkezett jogokkal, a várispánság ezzel szemben csak a királyi (vár-) tulajdonban levő ingatlanokat és személyeket fogta át. A várbirtokok szórtan helyezkedtek el, nem feltétlenül alkottak területileg egybefüggő területi egységet.

De a legtöbb esetben fedés, megfelelés figyelhető meg a vármegye és a várispánság között. István tehát sajátos módon ötvözte a közigazgatási szervezetet (a vármegyét) a saját fennhatósága alá közvetlenül rendelt katonai szervezettel, a várispánsággal.

A 11. század folyamán a várispánság és a megye között sok közös vonás volt. A két szervezet hivatali apparátusa is átfedte egymást:

- a várakban szolgáló tisztviselők és katonatisztek (várjobbágyok) mind a megye, mind a várispánság irányítását ellátták,
- a várispánságok elsősorban katonai feladatokat láttak el, a várjobbágyok alá rendelt várnép katonai szolgálattal vagy terményjáradékkal tartozott.

A várispánsági szervezet a tatárjárás idejére elavulttá vált: a földvárak nem voltak képesek ellenállni a támadásnak. A várispánságok jelentéktelenné válásához nagyban hozzájárult, hogy az uralkodók (III. Béla, II. András) hatalmas várbirtokokat adományoztak el.

VÁRMEGYE – EGYHÁZMEGYE

A korai időkben a nyugati országrészben az egyházmegyei határok egyszersmind vármegyei határokként is szerepeltek, de több vármegye képezhetett egy egyházmegyét.

Az ország keleti részén – ahol a törzsi szeparatizmus leverését követően (1010 után) István szintén megszüntette a törzsi államokat – kezdetben egy megyének egy püspökség felelt meg. István összességében mintegy 25-30 vármegyét és 9-10 püspökséget (érsekséget) szervezett.

A 11. század folyamán a vármegyék száma 45-re tehető, számuk a 12-13. században 70 körülire emelkedett. A királyi vármegye tehát pontosan körülhatárolt területű egység volt – joghatósága a nem királyi tulajdonú, de a területén fekvő birtokokra is kiterjedt:

- élén a király által kinevezett *comes* (**ispán**) állt, akinek közigazgatási, igazságszolgáltatási, katonai és adóbeszedési funkciója volt. A királyi akaratot közvetítette a központi igazgatás részeként („a király meghosszabbított keze”). A király a familiárisai közül nevezte ki a királyi vármegye ispánját.
- a vármegyéből származó jövedelmek kétharmada a királyt, egyharmada az ispánt illette – a gazdasági ügyeket a **várnagy** intézte, aki a vár népének vezetője is volt.
- a katonai feladatokat egy **hadnagy** fogta össze, **századosok** és **tizedesek** segítségével.

A nemesi vármegyék kialakulása a királyi vármegye válságba kerülésének idejére, a 13. századra tehető. A jelentős részben III. Béla és II. András nevéhez kötődő birtokadományozások következtében a királyi hatalom ezen hagyományos területi bázisai válságba kerültek.

VIII.2. A NEMESI VÁRMEGYE

[Tk. 146-153.o.]

A) A NEMESI VÁRMEGYE A KORAI RENDI IDŐSZAKBAN (1301-1526)

Alapja: a királyi vármegyerendszer, amely a 13. század folyamán már erősen bomladozott:

- „a király pazarlása folytán” új birtokos arisztokrácia alakult ki,
- miközben a megyék birtokai megfogytak, mert a királyi vármegye ispánjainak, a *comes*eknek nem voltak fegyvereseik a védekezésre megyéjük jövedelmeinek megcsappanása miatt (a *comes* maga is az egyszerű vitézek sorába süllyedt),
- emellett a tatárjárás is szerepet játszott a királyi vármegyék megrendülésében: a vármegye már nem tudott védelmet nyújtani a hozzá tartozó népeknek.

Ezzel párhuzamosan:

- megindul a köznemesség és a hozzájuk felemelkedő várjobbágyok szervezkedése a (királyi!) vármegye területén,
- saját ügyeikben bíraskodási jogot nyernek (*kehidai oklevél*, 1232: Bertalan veszprémi püspök és Atyusz (Oguz) szlavón bán jogvitája → sorra jelennek meg a nemesi közösség által *választott szolgabírák* (**iudex nobilium** = **judlium**),
- mikor az ispán vidéken bíraskodik, a tehetősebb helyi megbecsült, idősebb férfiak (ún. *probi viri*), mint bírótársak működnek mellette, akiknek kiválasztására a lakosság is befolyást szerzett. Ezekből lettek a *szolgabírák*. (Bizonyítékai: 1267-es Aranybulla rendelkezése a fehérvári törvénynapokról; 1290:14. tc. a szolgabírák hatásköréről; 1298:32. tc. a megyei bírák hatásköréről, stb.),
- az ispán egyes, földrajzilag különálló területek élére maga helyett egyik familiárisát, mint officialist („hivatalnokot”) rendelte ki. Ezekből lettek az *alispánok*.

A **nemesi vármegye kialakulása** azonban az ország különböző területein eltérő ütemben zajlott. Ahol nagyobb számú volt a köznemesség, ott hamarabb, ahol a honfoglaló szabadoktól származó köznemesi elem hiányzott (pl. a gyepűelvén vagy a zólyomi várispánság területén), ott később történt meg. Az átalakulás az ország egész területét tekintve a 13. századtól a 15. század elejéig tartott, ezen idő alatt a kétféle vármegye párhuzamosan volt jelen az ország területén, a nemesi vármegye csak a 15. század elejére váltotta fel teljesen a királyi vármegyét.

Az biztos, hogy az új vármegye első jele a bíraskodás átalakulása volt. Ennek keretében, a királyi vármegye ispánja által familiárisának delegált bírói funkciót és a mellette eljáró *probi viri*t fokozatosan felváltja az alispán, és mellette a (választott) szolgabírák.

A – most már új típusként létrejövő – nemesi vármegye megye közönségét (*universitas* vagy *communitas*) a *vármegyei nemesség* alkotta. A királyi vármegyeszervezet felbomlása ugyanis társadalmi változásokkal is járt: kialakult a köznemesség, oly módon, hogy a korábbi szervensréteg kiszolgáltatottabbá vált, lesüllyedt, a várjobbágyok felső rétege pedig felemelkedett → a nemesség fogalma stabilizálódik. (Ez jelenik meg a III. Aranybullában, 1267-ben, amikor először nevezik a – szervensekből és várjobbágyokból egységesülő – társadalmi csoportot *nobiles*nek, azaz nemeseknek.) Ezen nemesi közönséghez szóltak a királyi rendeletek.

A megyék földrajzi határai sokáig nem voltak biztosak, egyes falvakat, községeket a király (vagy valamely nagybírája) ide-oda sorolgathatta. A király többször csatolt el községeket birtokosaik kérésére is egyik megyétől a másikhoz.

A megye belső szervezete a 15. századig biztosan nem alakult ki, hanem területileg egységes maradt, még nem oszlott járásokra. Ez csak a 15. században történt meg, amikor a bírói székeket illetve a közigazgatási összeírásokat (ún. *dicalis* összeírásokat) a megyéken belül kisebb területenként tartották, végezték.

A megye – csak lassan, folyamatosan stabilizálódó – székhelye az a hely lett, ahol a megye bíraskodását (törvénykezését) általában gyakorolta.

A nemesi vármegye – ellentétben a királyi vármegyével, amely csupán a „király meghosszabbított keze”, lényege az uralkodói birtokok jószágkormányzata – döntő mértékben már más minőségű szerveződés: *önkormányzat*.

Az önkormányzat fogalma:

olyan *testület*, amely az állami közigazgatástól független, a benne (ellenérték, fizetés nélkül) tevékenykedő emberek kezdeményezéseit megvalósítva, saját belső ügyeit önállóan intézi. (A kehidai oklevél szerint ilyen önállóan intézhető belső ügy az igazságszolgáltatás.)

A megyei önkormányzat tartalma: **a megyei autonómia körei:***

- *törvényhozásban való részvétel* = részvétel illetve követküldés az országgyűlésekre (attól függ, hogy tömeges vagy követi-e a gyűlés),
- *végrehajtás* = a vármegye a középkori felfogás szerint a törvények végrehajtásának egyedüli alkotmányos szerve,
- *helyi (köz)igazgatás* = adóügyek intézése (adónemek megállapítása, adók kivetése, beszedése),
- *tisztviselőválasztás, -elszámoltatás*
- *statútumalkotás* = a vármegye közgyűlése kötelező érvényű helyi normát alkothatott a törvények által nem szabályozott ügyekben. E statútumok, helyi rendeletek (1526 utáni elnevezéssel: szabályrendeletek) királyi jóváhagyás nélkül is kötelező erővel bírtak, de illeszkedniük kellett a jogforrási hierarchiába: nem ütközhetek törvénnyel, országos szokással, királyi rendelettel. Céljuk a helyi viszonyok szabályozása: közrend, közbiztonság alapvető szabályai (tűzvédelem, kijárási tilalom, fegyvertartás, közlekedés, ruharendeletek, stb.),
- *politikai funkció* = országos kérdések napirendre vétele és megtárgyalása; felirati jog a királyhoz, központi kormányzathoz; a vármegyék közötti levelezésének joga ugyanilyen tárgyakban; „szövetkezési jog”, azaz a vármegyék politikai fellépéseiket egymással szervezetileg is összehangolhatták. (Ez utóbbi később, főleg a reformkorban lesz jelentős),
- *hadügyi igazgatás* = helyi katonai ügyek intézése (hadiadó beszedése, újoncozás),
- *közhitelességi funkció* = a vármegyék – különösen bizonyos időszakokban, de elsősorban csak később, a 17. századtól – hiteles helyi funkciót is elláttak,
- *igazságszolgáltatás* (bíráskodás) = a **sedrián** első- és másodfokú ítélkezési jogkör, megyei bírák megválasztása és elbocsátása.

* Részletesebben vö. az 1526-1848 közötti időszaknál írottakkal is!

A) NEMESI VÁRMEGYE SZERVEZETE MOHÁCS ELŐTT

*Testületi szervek:**

Közigyűlés (*generalis congregatio*)

Ez a megyei nemesség közös döntéshozó szerve, ezen gyakorolják – kollektíven – a vármegye hatásköreit. Ez a nyilvánosság fóruma is: birtokadományt, nemesítést, törvényt stb. itt kellett kihirdetni. Minden nemesnek (vagyonára tekintet nélkül) joga (és a 17. századig – bírság terhe mellett – kötelessége is) volt megjelenni rajta, és a döntéshozatalban részt venni. A 15. századig (Zsigmondig biztosan) nem nemesek is látogathatták: városiak, telepesek, udvarnokok, nem nemes, de földtulajdonnal bíró földművelők is beleszólhattak a megye ügyeibe.

Bírói székek (*sedes iudiciaria* = *sedria* = vármegyei törvényszékek)

Egyenként kb. 30-40 fős bíróságok. Vannak rendes és rendkívüli *ülnökei* (lásd alább, az egyedi szerveknél, tisztviselőknél!). A rendes ülnökök nemesek, akiket a közgyűlés ennek megválasztott, míg a rendkívüli ülnökök fizetett szakértők. Emellett működik még az *alispáni szék* (a vármegye első tisztviselőjeként az *alispán* – vagy az általa ezzel megbízott személy – a kisebb jelentőségű ügyekben ítélkezett), de létezett az alispán helyettesének, a *másodalispánnak* a *bírói széke* is, valamint a *szolgabírói szék*, amelyen a szolgabírák az esküdtekkel többnyire a megyeszékhelyen kívül ítélkeztek. A bíróságok büntető és polgári ügyeket egyaránt intéztek, az eljárásrend ugyanis ebben a korszakban még nem vált szét: jellegét tekintve minden ügy büntetőügy volt.

Egyedi szervek, tisztségviselők:

Főispán

A főispán **NEM a vármegye tisztségviselője!** Méltóság, még mindig a király személyének képviselője.

A 15. századtól nevezik főispánnak, e méltóságot a király adományozza tetszése szerinti időre – *durante beneplacito* – a kinevezésről a megyét csupán értesíteni kellett. Gyakran valamely országos vagy udvari méltóságot is viselő királyhű személy kapta e kinevezést, egy-egy személy gyakran több vármegyébe is. Ez vezetett a későbbiekben az örökös ill. örökletes főispánságok (és ezzel az adminisztrátori rendszer) kialakulásához. ** A király gyakran cserélte is a főispánokat – hogy híveket szerezzen magának e „zsíros” és tekintélyes méltóságok juttatásával.

A főispán, miután helyettesről gondoskodott, általában nem tartózkodott a megyében, hanem leginkább a királyi udvarban. Előfordult az is, hogy egy megye főispánságát a király több személynek – pl. testvérpárnak – adta, ilyenkor a jövedelmet megfelezték, mindegyiknek megvoltak a maga hatáskörei, de a megyei igazgatás nem oszlott meg, mert közös volt az alispánjuk vagy alispánjaik.

A főispán kötelességei:

- a megye közönségének jogait és szabadságait megvédeni,
- a királyi rendeletek végrehajtásáról gondoskodni,
- a megyéből befolyó királyi jövedelmeket „híven” kezelni,
- a só- és pénzkamara tisztjeit védelemben részesíteni,
- hadbahívás esetén a megyei nemességet vezetni.

A főispán jövedelmei:

- bírságokból (a megye székén kirótt bírságok 2/3 része őt illette – bár ebből még adott a szolgabírárnak is egy keveset),
- vámokból (a királyi vám- és révhelyek bevételeinek 1/3-a illette a főispánt),
- saját birtokainak jövedelme – ez nem kötődik a főispáni méltóságához.

A főispán a megye ügyeinek intézésében közvetlenül egyre kevésbé vett részt: míg a 14. században még sokszor személyesen ítélkezett a szolgabírákkal, a 15. századtól ezt a feladatot egyre inkább az alispán vette át, akihez a királyi parancsok is szóltak.

E szerepcsökkenés is eredményezte, hogy a királyok egyre inkább átengedték az egyházi személyeknek a székhelyük **örökös főispánságát** (a 15. században a veszprémi, győri, pécsi, nyitrai, váradi, egri püspökök és a kalocsai érsek is örökös főispán lett – ezért a megyék kezdték törvényben követelni az örökös főispánságok számának csökkentését. De voltak világi örökös főispánságok is: pl. Pest vármegye örökös főispánja a mindenkori nádor volt.)

* Hatáskörüket, működésüket tekintve vö. az 1526-1848 közötti időszaknál írottakkal is!

** Lásd az 1526-1848 közötti időszaknál írottakat.

Kialakult az **örökletes főispánság** is: a király egyes családoknak osztogatott a családon belül örökíthető főispáni méltóságokat, amelyek vegyesen voltak a *primogenitúra* (az *elsőszülöttség rendje*) szerint öröklődők (Esterházyak vagy Abaúj vármegyében a Perényiek) vagy akként, hogy a király választotta ki minden egyes alkalommal, hogy a családtagok, leszármazók közül ki lesz a főispán.

Alispán

Az alispán ebben a korszakban **a vármegye első számú tisztviselője**, a főispán helyettese.

Kezdetben nem a vármegye választotta, de nem is a király nevezte ki, hanem az ispán tette meg a saját *familiárisai* közül, azok előkelőbb rétegéből. Ez azt jelenti, hogy a főispán és az alispán között kezdetben *magánjogi szerződés* állt fenn, amelyen az alispán közjogi működése alapult. (1317: kap 10 márkát beálláskor, 10-et később, köpönyeget és felsőruhát – olyan, mint egy gazdatiszt felfogadási szerződése.) Egyébként az alispán kezdetben a hivatali ideje alatt is intézte a főispán magánügyeit, mint annak gazdatisztje.

A kezdeti helyzetből (amikor a főispán *kijelölte* alispánnak a gazdatisztját, és erről *értesítette* a vármegyét) *fokozatosan* a megye kezébe ment át az alispáni tiszttel betöltése:

- előbb a főispán a megye jelentősebb családjai közül lett köteles kinevezni az alispánt, akinek a megye előtt esküt kellett tennie (1486),
- majd a főispán jelöltjét meg kellett erősítenie a megye közönségének (1504),
- később a megye jelöltjei közül választotta ki a főispán a majdani alispánt,
- végül (de már csak jóval 1526 után) a megyei nemesek maguk választhatták szabadon alispánjukat.

A megválasztott alispán a tisztsége elfoglalásakor esküt tett a vármegyének.

Minden megyének külön alispánja volt, de a főispán sokszor többet, 2-4-et is alkalmazott úgy, hogy mindegyik a teljes joghatóságot gyakorolta. A 14. század közepétől ő elnökölt a megyei törvényszéken, és csak fontosabb ügyekben dönt a főispán, egyre inkább ő vezeti a megye ügyeit, a szolgabírákkal együtt ő állít ki okleveleket, neki is lehettek familiárisai, ezek közül ő választhatta ki helyettesét, a *másodalispánt*, hogy az adókat, bírságokat behajtsa a részére (bár az alispáni tiszttel általában külön – a megyétől származó – fizetés nélküli *nobile officium*).

Szolgabíró (*iudex nobilium* = *judlium*)

A szolgabíró kezdetől fogva a megyei önkormányzat szerve: a megye közgyűlése választotta. A hivatal a 13. század közepén alakulhatott ki, 1526 előtt általában megyénként négyet választottak általában egy évre. Esküt kellett tenniük a megye közönsége előtt. Terhes, ugyanakkor többnyire fizetéssel nem járó, ún. nemesi hivatal (*nobile officium*) volt, ezért vagyonos nemesek nem nagyon vállalták el. Emiatt az uralkodó törvénnyel kötelezte őket – némi kedvezménnyel – a tisztség betöltésére: aki 1 évre elvállalta, utána 5 évre mentesült. De volt olyan is, aki folyamatosan több éven át is ellátta. Nem lehetett a megválasztást visszautasítani, mert azért 25 (a 15. század végén 50) márka bírság járt.

A 15. századtól egyre inkább **alszolgabírákat** (*vicejudlium*) is választottak, mert az ügyvitel megnőtt.

Önálló bíráskodása a szolgabírónak nem volt, a 4 együtt, az alispánnal (csak ritkán – pl. ha az egyik peres fél maga az alispán – nélküle) bíráskodott *testületileg*, a megye székén.

Ugyanakkor bírói eljárásokat (pl. idézést, vizsgálatot), továbbá peren kívüli eljárást (birtokba iktatást, határjárást) 1-1 szolgabíró önállóan is végezhetett. Tartozás kiegyenlítése is történhetett előtte.

Az adóbehajtásnál, tizedszedésnél a rovókat (a tisztességes eljárás garanciájaként) szolgabírák kísérték. Jobbágyügyekben is fontos szerepük volt: az úriszéken 1 vagy 2 szolgabíró is jelen volt. Ők szereztek vissza az engedély nélkül eltávozott jobbágyot, és kényszerítették az új urat a jogtalanul befogadott vagy erőszakkal elvitt jobbágyok visszaadására.

Jövedelmük a bírságokból és az eljárásukért fizetett díjazásokból volt.

Jegyző (*notarius*, megyei írnok)

A jegyző eleinte a főispán vagy az alispán *familiárisa*, később a vármegye *alkalmazottja* volt: hosszabb-rövidebb időre fogadták fel. A 16. században már biztos, hogy vármegyei tisztviselő, mivel az alispán és a szolgabírák általában nem tudtak írni. Jelentős volt a hivatali szerepük, sok múltott becsületességükön – hiszen hamis okleveleket is megpecsételhettek az írástudatlan ispánnal, judliummal.

Esküdtek (*jurati assessores* = *jurassores*)

A hivatal úgy jött létre, hogy a szolgabírák nem győzték a megszorított bírósági eljárásokat a megye székén. Könnyítésükre rendelte el egy törvény 1444-ben, hogy minden megyében válasszanak 4-4 derék embert, akik az alispánnal és a szolgabírákkal szolgálnak igazságot.

Mátyás 1486-ban 8-12 tehetősebb nemes választásáról rendelkezik, akik a hiteles helyek embereivel együtt szállnak ki, mint *királyi emberek* az eljárások elvégzésére. A megyei sedrián is részt vettek, mint ülnökök.

B) A NEMESI VÁRMEGYE A HABSBURG-MAGYARORSZÁGON ÉS A REFORMKORBAN (1526-1848)

A korai rendi időkhoz képest a vármegye hatásköre, ezzel együtt a területi önkormányzatiság tartalma kibővült. Az alábbiakban tekintsük át részletesen a megyei önkormányzat tartalmát: **a megyei autonómia köreit** :

TÖRVÉNYALKOTÁSBELI JOGKÖR

Követküldés a törvényhozásba:

- a nemesi vármegye közgyűlése főispáni kijelölés nélkül *választotta* az alsótáblára küldendő követeket,
- a választáshoz a közgyűlés határozta meg a szükséges feltételeket: pl. az életkor az aktív (szavazati) és a passzív (választhatósági) joghoz,
- a megye közgyűlése maga határozta meg a szavazás módját és eljárási rendjét →

Verifikációs jogkör (= a mandátumok igazolása):

- az országgyűlés szervei 1848 előtt nem vizsgálhatták, hogy a megyék követeket szabályosan választottak-e meg.

Követek utasításának joga:

- az országgyűlési meghívóban szereplő naprendre a közgyűlés kialakította álláspontját, amelyet határozatba foglaltak, és a követ köteles volt az országgyűlésben eszerint szavazni, az *instructio*tól nem térhetett el,
- szükség esetén pótutasítás adásának joga,
- szükség esetén az utasítás szövegének értelmezése is.

Követek visszahívásának joga:

- a követek visszahívását nem kellett indokolni!
- a követeket a megyei közgyűlés bármikor beszámoltathatta.

A szentesített törvények kihirdetése:

- 1848-ig mindvégig a megyék hatásköre volt, a közgyűlésen való felolvasással hirdették ki a törvényeket.

Törvénykezdeményezési jogkör:

- FORMÁLISAN (törvény alapján) 1848 előtt SOHA NEM ILLETTE MEG a megyéket,
- de gyakran elérték, hogy – az országgyűlés megnyitása előtt – javaslataik, sérelmi felírataik (ún.: *gravamina*) a törvényhozás elé kerüljenek.

Statútumalkotási jogkör:

- Fogalma a korábbi korszakhoz képest nem változott:
- A vármegye közgyűlése kötelező érvényű helyi normát alkothatott a törvények által nem szabályozott ügyekben, érvényességéhez, kötelező erejéhez nem kellett királyi jóváhagyás, és nem ellenkezhetett magasabb szintű jogforrással.
- A statútumok területi hatálya csak az illető vármegyére terjedt ki.

VÉGREHAJTÓI SZEREPEKÖR

A középkori felfogás szerint a **törvények végrehajtásának** egyedüli alkotmányos szervei a vármegyék voltak.

A **királyi rendeletek** és a **kormányzások rendeleteinek** végrehajtása is ide tartozott. Ezzel kapcsolatban alakult ki a **vis inertiae** (1545:33. tc.), amelyet egyébként a megyék eddig is, szokásjogi alapon gyakoroltak. Jelentése: a megyei közgyűlés a – megítélése szerint – *törvénybe ütköző* vagy az *alkotmány szellemével ellentétes* uralkodói vagy dikasztériális (központi kormányzati) normák *végrehajtását megtagadhatta*. (A megyék ezt gyakran

* Érdemes összehasonlítani az 1526 előtti időszakkal írottakkal!

saját céljaikra is fordították: a *helyi érdekekkel* össze nem férő központi rendelkezéseket is erre hivatkozva nem hajtották végre...)

Adóügyi jogkör:

- megyei költségek megállapításának joga,
- adónemek megállapítása, meghatározása,
- adók kivetése is a közgyűlés joga és feladata volt.

Tisztviselő-választás joga:

- ide tartozott a tisztviselők fizetésének megállapítása is,
- a megye a tisztviselőit ellenőrizhette, tetszése szerint elbocsáthatta.

Katonai igazgatási funkció:

- hadiadó beszedése,
- újoncozás,
- katonai egységek elszállásolásáról való gondoskodás.

Belső közigazgatási egységek igazgatása:

- a megyén belüli belső egységek *határainak* megállapítása:
 - 15. századtól léteztek a megyéken belül **járások**,
 - 17. század közepétől a járásokon belül: **kerületek**,
- ezek *székhelyeinek* meghatározása,
- *felügyelet* gyakorlása a *községek* felett,
- a 17. század közepétől: *felügyelet* gyakorlása a *városok* egy része felett.

Rendészeti hatáskör:

- rendvédelem szervezése,
- közegészségügy szervezése,
- út-, tűz- és mezőrendészet,
- **főgyámi** jogkör ellátása: a megyei nemes árvák és özvegyek személyi és vagyoni ügyeinek kezelése.

Jobbágyigazgatás:

- közreműködik a községi választásokban,
- ellátja az úriszék felügyeletét,
- közreműködik az urbáriumok végrehajtásában.

IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSI JOGKÖR

- a megyei bírák megválasztása és elbocsátása,
- első- és másodfokú büntető- és magánjogi ítélkezési jogkör,
- 1723-tól: a vérhatalom joga is megilleti a vármegyét: akár *statáriális* bíraskodást is bevezethetett,
- az úriszékek fellebbezési fóruma a vármegyei közgyűlés,
- a 17. századtól a vármegye közhitelességi funkciót is nyer,
- ítéletvégrehajtás: a 18. század végétől a maga börtöneiben hajtatta végre a megye saját sedriájának ítéleteit.

POLITIKAI FUNKCIÓ

- (a 18. századtól jellemző)
- országos (sőt: nemzetközi) kérdések közgyűlési napirendre vétele és megtárgyalása,
- *felirati jog* a királyhoz, központi kormányzathoz, országgyűléshez a megye álláspontjáról, tiltakozásáról, kérelméről,
- *levelezési jog* egymással, ugyanilyen tárgyakban,
- „szövetkezési jog”:
- a vármegyék politikai fellépéseiket egymással szervezetileg is összehangolhatták,
- a reformkorban ezt a célt szolgálták a **kerületi táblák** (vö.: az országgyűlés szervezetéről tanultakkal!),
- mindezen politikai funkciók célja: az alkotmány, a nemzeti függetlenség, a nemesi politikai szabadságjogok védelme („megyei ellenállás” – először II. József reformjaival, elsősorban a katonai szolgáltatásokkal szemben. E funkciójuk miatt kapták a vármegyék a reformkorban „az alkotmány védbástyái” elnevezést.

Közigyűlés (*generalis congregatio*)

Ez a megyei nemesség közös döntéshozó szerve, itt gyakorolják – kollektíven – a vármegye hatásköreit. Ez a nyilvánosság fóruma is: birtokadományt, nemesítést, stb. itt kellett kihirdetni. Minden, a megyében birtokkal rendelkező nemesnek (vagyonára tekintet nélkül) joga (és a 17. századig – bírság terhe mellett – kötelessége is) volt megjelenni rajta. Ha már elment, végig ott is kellett maradnia, és a döntéshozatalban részt kellett vennie. Ebben a korszakban nem nemesek már biztosan nem látogathatták, tehát nem szólhattak bele a megye ügyeibe.

A közgyűléseket a megye valamely mezővárosában tartották. Ez nem volt olcsó a helyszínt adó város számára, hiszen az ebédén kívül a közgyűlés tartama alatti összes egyéb étkezést az illető mezőváros saját kasszájából fedezte.

Közigyűléseket rendszertelenül, *szükség szerint* tartottak. A főispán vagy az alispán hívta össze és elnökölt rajta. A nemeseknek – szintén bírság terhe mellett – fegyvertelenül kellett megjelenniük.

A 17. század folyamán a szegényebb nemesek (akik számára az útiköltség, a szállás és étkezés költségei, valamint a birtokuktól való távollét túl sok volt), több megyében elérték, hogy a megjelenés a *generalis congregatio* ne legyen kötelező, hanem – ha képviselőikről gondoskodnak (pl. tiszttartójuk útján) –, akkor bírságolás nélkül távol maradhatnak. Ilyenkor a megbízottjuk a nemes helyett annak szavazati jogát is gyakorolhatta.

Ezt követően is kötelező volt azonban megjelennie

- annak, akinek az ügyét a közgyűlés tárgyalta (pl. új nemes a vármegyében),
- a vármegye tisztviselőinek (ez alól kivétel volt a főispán, hiszen ő a korszakban végig küldhetett maga helyett helyettest – erről később még lesz szó.)

1691-től a közgyűlés szervezete (tekintélyelvű ülésrendje) is rögzült:

1: főispán, alispán, főszolgabíró, szolgabírák asztala;

2: nagybirtokosok asztala;

3: követi asztal (a távollevők helyetteseinek).

A közgyűlés tanácskozásai nyilvánosak voltak, de a jelenlevők kötelesek voltak a tárgyalás rendjét megtartani: kiabálásért, káromkodásért rendbírság várt rájuk.

A közgyűlés – ha szavazásra került sor – határozatait nem szám, hanem *többség szerint* hozta, a szavazatokat ugyanis nem számlálták, hanem mérlegelték. (Csak a 19. században, 1819-ben született meg egy kancelláriai leirat, amely utasította a megyéket, hogy a szavazatokat meg kell számlálni.)

A határozatokat jegyzőkönyvekben rögzítették, és a megyei levéltárban őrizték. A határozatok, a meghozott statútumok a távollevőkre nézve is kötelező erejűek voltak, tehát arról nincs szó, hogy a nemesek a távolmaradással mentesülhettek volna bizonyos kötelezettségeik alól.

Ha a vármegye hatásköreit részletesen fel akarjuk sorolni, meg kell ismételniünk a vármegyei autonómia köreit, hiszen a megye önkormányzata alatt tulajdonképpen a közgyűlés értendő. Ettől most eltekintve csak néhány lényeges elemet emelünk ki:

A közgyűlésen választották a megye tisztviselői karát. (Értelemszerűen nem vonatkozott ez a főispánra, hiszen ő nem választott, hanem a király által posztjára helyezett személy, méltóság volt.) A **tisztújító közgyűléseket** törvény szerint háromévenként kellett tartani, de a legtöbb megyében minden évben volt ilyen ünnepélyes „tisztépítő szék”: *sedes restauratoria* vagy *sedes electoria*. A választás rendszerint közfelkiáltással zajlott, amelynek eredményeként rendszerint az első helyen szereplő jelölt nyert, aki általában az eddigi tisztviselő volt (tehát maradt). Többnyire csak akkor került új személy hivatalba, ha a régi kiöregedett, meghalt, megbetegedett vagy önszántából kérte a jelölésből való mellőzését. A megválasztást bírság terhe mellett mindenkinek el kellett fogadnia. A megválasztottak a választás után a közgyűlés előtt esküt tettek.

A vármegyék a tisztújítás körében is egyre inkább teret nyertek. A közgyűlés ebben a korszakban egyre inkább beleszólást kívánt abba a kérdésbe is, hogy kit nevezzen ki az uralkodó a megye főispáni székébe. Hamarosan ugyanis a közgyűlés a királyi kinevezés érvényességét közgyűlési (vármegyei) beiktatáshoz kötötte (a közgyűlésen elvileg bárki tiltakozhatott a főispán személye ellen), továbbá a főispánnak a vármegye közgyűlése előtti s le kellett tennie hivatali esküjét.

* Hatáskörüket, működésüket tekintve vö. az 1526 előtti időszaknál írottakkal!

Rész- (vagy kis-)gyűlés (*particularis congregatio*)

Ez a testület (vármegyei hatáskörökkel) a törökdúlás idején alakult ki, azonban a török kivonulása után megmaradt, mint a *megyei tisztségviselők értekezlete*, amelyen lehetőség volt szakmai, közigazgatási kérdések megtárgyalására. Összehívására általában *havonként* került sor.

Hozhatott *határozatokat* – kivéve adó- és követválasztási ügyekben – de azokat *a következő generális congregationnak* mindig *jóvá kellett hagynia*.

Megyei bizottságok

Egyes, közgyűlési hatáskörbe tartozó *igazgatási feladatok előkészítését* végezték, az adott rendelkezést *végrehajtották*, vagy a végrehajtást *ellenőrizték*. Működésük a 18. században vált általánossá.

Bírói székek (*sedes iudiciaria* = *sedria* = vármegyei törvényszékek)

Továbbra is érvényes alapelv, hogy az igazságszolgáltatás és a közigazgatás egymástól nem válik el, a *sedria* a vármegye szerve! Általában azok a szervek, amelyek közigazgatási tevékenységet látnak el, a rendi korszakban bírói joghatósággal is fel vannak ruházva, és fordítva (pl.: helytartó, helytartóság).

A *sedria* működése során a büntető és polgári ügyeket egyaránt intézte, de az eljárásrend ebben a korszakban már szétvált: 1613-tól külön ismerünk büntető *sedriákat*, valamint polgári *sedriákat*. Általában a polgárin az alispán, a büntetőn a másodalispán elnökölt.⁸

Egyedi szervek, tisztségviselők

Főispán

A főispán **TOVÁBBRA SEM a vármegye tisztségviselője!** Méltóság (*honor*), még mindig a király személyének képviselője.

E méltóságot továbbra is a király adományozza tetszése szerinti időre – *durante beneplacito*, de a közgyűlés igyekezett némi befolyást érvényesíteni a királyi kijelölésre. Gyakran fordult elő, hogy a kinevezett királyhű nagybirtokos személy nem is lakott az adott vármegyében. A királyt és annak érdekeit képviselte az önkormányzati vármegyében.

A főispán hatáskörei:

- tisztségviselőkinevezés – azon állásokra, amelyet nem a közgyűlés tölt be választás útján (pl.: jegyzők, aljegyzők); illetve az ideiglenes jellegű kinevezések (üresedés esetén a tisztújító közgyűlésig),
- elnöklés a testületi szervekben, bizottságokban,
- a megyei közigazgatás munkájának általános ellenőrzése.

A 17. századtól kezdve – annak ellenére, hogy ezt a fennálló magyar törvények tiltották – terjedt el az **örökös főispánság**. Jelentése: egy vármegye főispáni tiszte valamely méltósághoz kötődve, vagy valamely családban öröklődik. De az örökös főispánoknak is *kellett királyi kinevezés!* Eckhart Ferenc szerint az örökös főispánságok két csoportját különböztethetjük meg:

- **örökös főispánság:** egyházi vagy világi *méltósággal* száll át a főispánság. A 18. században 9 egyházi és 14 világi örökös főispán működik.
- **örökletes főispánság:** *családon belül* marad a főispáni cím. A király egyes családoknak osztogatott a családon belül örökíthető főispáni méltóságokat, amelyek vegyesen voltak a *primogenitúra* szerint öröklődők (Sopronban az Esterházyak vagy Abaúj vármegyében a Perényiek) vagy akként, hogy a király választotta ki minden egyes alkalommal, hogy a családtagok, leszármazók közül ki lesz a főispán. Az viszont mindig érvényesült, hogy a főispánságot a jogosított családok leszármazói *kizárólag fiágon* örökölhették, leány nem tölthette be ezt a méltóságot. Ha az öröklés folytán a főispán még kiskorú személy lett, helyette *gyám* járt el.

A főispán helyettesítése:

Az örökös főispán intézményéhez kapcsolódik az **ADMINISZTRÁTORI rendszer** kiépülése a Habsburg-Magyarországon:

- ha a főispán kiskorú volt,
- vagy más okból alkalmatlan a tisztség betöltésére,
- vagy időközben vált alkalmatlanná,

⁸ A *sedriáról* (és a megye igazságszolgáltatási tevékenységéről) itt bővebben nem, hanem külön előadásban, az igazságszolgáltatási szervezet tárgyalásakor lesz szó.

- vagy egyéb teendői miatt nem tudott a főispánságával foglalkozni (pl. mert más megyében is főispán volt)

a *király* – gyakran a főispán ajánlására – **főispáni helytartót**, akkori nevén *helynököt (adminisztrátort)* nevezett ki mellé. Ez nem volt közkedvelt rendszer, mert az adminisztrátorok – helyi kötődés hiányában – általában könnyen kaphatók voltak mindenféle törvényteleniségre.

Alispán

Az alispán *a vármegye első számú tisztviselője*. A vármegyei közgyűlés választotta a korábban említettek szerint. A megválasztott alispán a tisztsége elfoglalásakor esküt tett a vármegyének.

A 17. században sok megyének két alispánja volt, de 1729-től törvény szabályozza, hogy minden megyének csak egy alispánja legyen (1729:15. tc.).

Helyettesét, a *másodalispánt*, immár szintén a megyei közgyűlés választotta meg (tehát már nem familiárisát hozza, a másodalispán már nem az alispán alárendeltje), és a közgyűlés határozta meg a másodalispán hatáskörét is:

- az alispán elnököl a megyei törvényszéken, elfoglaltsága esetén a másodalispán helyettesíti,
- az alispán vezeti a megye ügyeit,
- a szolgabírákkal együtt ő állít ki okleveleket,
- a másodalispánnal rendszerint még a tisztújító széken megállapodtak a hatáskörök megosztásában, tehát abban, hogy mely ügyeket intézze az alispán, és melyek tartozzanak a másodalispánhoz (pl. polgári sedrián elnöklés az alispán, büntetőn a másodalispán feladata).

Szolgabíró (*iudex nobilium = iudlium*)

Kezdetől fogva a megyei önkormányzat szerve: a megye közgyűlése választotta. Míg 1526 előtt általában megyénként négyet választottak, addig később a nagyobb megyékben többet, akár 8-10-et is, de a 19. században pl. Pest megyében 17 (!) szolgabíró volt. Számuk általában a megyében levő járások, illetve az ezeket tovább tagoló kerületek számától függött. A 18-19. században minden kerületnek megvolt a maga szolgabírája, és ezek közül a *rangidős* lett a **főszolgabíró**, aki az egész járás fölött állott. Általában egy évre választották őket, esküt kellett tenniük a megye közönsége előtt.

Feladatuk:

- közlik a községekkel a Helytartótanács és a megye rendeleteit,
- gondoskodnak ezek végrehajtásáról (katonakiállítás, lakosság összeírása, nemesség összeírása, helységek kötelezettség-teljesítésének ellenőrzése, forspont-fogatokról való gondoskodás, stb.),
- a közrend fenntartásáról gondoskodnak,
- törvény megszabta esetekben bíraskodtak is 1-1 esküdttel.

A 17. századtól általános igény, hogy a sedrián mind a 4 szolgabíró legyen jelen. Az 1613:24. tc. által bevezetett *táblabírói* intézmény meghonosodása után megelégedtek 2-3 szolgabíró jelenlétével is.

Esküdtek (*jurati assessores = jurassores*)

A korábbi időszakban megismert rendszerben működtek. A megye választotta a *rendes esküdteket* a tisztújító közgyűlésen, míg a *rendkívüli esküdtek* szakértők voltak. Az esküdtek ezt követően a sedrián csak akkor vettek részt, ha távollevő táblabírákat helyettesítettek.

Feladatuk volt, hogy segítsék a szolgabírókat az ügyek nyomozásában. Mindegyik szolgabíró mellett előbb egy, majd 2 *jurassor* működött. A 19. században megyénként 16-20 *jurassor* volt.

Vármegyei jegyző (*notarius*)

Az 1550:LXII. tc. szabályozta. A 18-19. században a főispán nevezte ki, néha a főispán engedélyével a rendek választották. Ekkor már a legtöbb megyében aljegyzőket is választottak. (Pest megyének pl. két főjegyzője és három aljegyzője volt).

Feladatuk a közgyűlésen az akták felolvasása, a határozatok, jegyzőkönyvek és a feliratok, megyei kiadmányok megfogalmazása, a jegyzők, aljegyzők (továbbá a levéltárnokok és pertárnokok) a főjegyző felügyelete alá tartoztak.

Táblai ülnökök = táblabírák

Új hivatal, az 1613:24. tc. állította fel, mint fellebbviteli bírói intézményt. Eredetileg a vármegye közgyűlése választotta a táblabírákat, de a 18. század égén már általában a főispán nevezte ki őket. A megyék állandóan harcoltak azért, hogy visszaszerezzék megválasztásuk jogát.

Két fajtájuk alakult ki:

- címzetes táblabírák (akiket a főispán nevezett ki) – mint a nevük is mutatja, ez csak pusztán cím volt. → Sok volt belőlük, a „jobbfejta, birtokos” megyei nemesek általában megkapták ezt a címet. Megyéenként akár 100-150, országosan kb. 8-10.000 volt belőlük.
- táblabírák – választott, fizetéssel bíró tisztviselők, ők vettek részt ténylegesen a sedrián.

Számos, nem a bíráskodással összefüggő tevékenységet, megbízást is kaptak (iskolák felügyelete, gyámügyi kérdések, stb.)

Új tisztségek:

- adószedők (*perceptorok*), feladatuk a hadiadó (*contributio*) és a megyei adó (*domestica*) beszedése, kezelése. Köztük volt egy főadószedő, aki a munkát koordinálta. Mivel fontos volt, hogy megbízható személyek legyenek, törvény írta elő, hogy csak jómódú nemesek lehettek az adószedői hivatal betöltői;
- árvaszéki elnök;
- vármegyei ügyész (a vármegye jogi képviselője, büntető ügyekben a vádhatóság képviselője).

Egyéb, „alantas hivatalok”:

- pertárnok,
- levéltárnok,
- várnagy (feladata a megyeháza karbantartása),
- a 18. századtól orvos, mérnök, seborvos, szülész, börtönőrök, hajdúk, házmesterek, napszámosok is működtek a vármegye alkalmazásában.

VIII.3. A VÁROSI FEJLŐDÉS

A középkorban a belső munkamegosztás fejlődése az országon belül *helyi piacközpontok* létrejöttét segítette elő, melyekbe a mezőgazdaságtól többé-kevésbé elszakadó kézművesek költöztek, s így bizonyos *városcsírákat* hoztak létre. A belső munkamegosztás fejlődése azonban viszonylag lassú volt, s a városodási folyamat két irányból kapott támogatást a 13. századtól.

1. A városfejlődés első csoportját a *bányavárosok* alkották. Észak-Magyarországon a nemesfém lelőhelyek kiaknázására telepítették ezeket a városokat. Bekapcsolták a kitermelt nyersanyagot a távolsági kereskedelembe, illetve munkamegosztás révén a helyi piac és ipar fejlődését ösztönözték.

2. A másik tényező, mely a városok kialakulását elősegítette a *távolsági kereskedelem* volt. A 13. században megélénkült Nyugat-Európával és Itáliával folytatott kereskedelem megnövelte a korábbi jelentős *várak közelében* létező idegen kereskedőtelepek jelentőségét. Ahol a távolsági kereskedelem találkozott a hazai városcsírakkal, ahol a hazai munkamegosztás és belső piac fejlődésénél gyorsabb növekedés indulhatott meg, ott jöttek létre igazi városok. Legfejlettebb városainkat ezért a nyugati határszélen találjuk.

A kereskedelemmel egy külön rend, az iparosoktól is elkülönülő „*kereskedők rendje*” foglalkozott, kereskedelmi privilégiumok alapján. Ezen kereskedelmi forgalomban is kialakultak bizonyos szokások, melyek később külön joggá alakultak. Ez a jog a személyhez kötött jog elve (*ius personale*) alapján a kereskedők személyéhez illetve közösségéhez, a városhoz kötött jog volt.

A városok kialakulásával új szín jelent meg a rendi társadalom palettáján. A város a feudális földesúr-jobbági jogrendtől eltérő, *külön városi jogot* épített ki magának, melyet az uralkodótól kapott illetve megerősített *kiváltságlevelekben* fektettek le.

Ezek szerint általában a város a határának nemcsak birtokosa, hanem tulajdonosa is, s mint közösségnek, kollektív földesúrnak jobbágai is lehetnek. A polgárok vagyonukkal szabadon rendelkezhettek, elöljáróikat szabadon választhatták. A városok körül hamarosan egy *piaci körzet* jelent meg, melyekkel olyan munkamegosztási egységek jöttek létre, ahol egy iparos-kereskedő város és több-kevesebb agrártermelő falu élt együtt. Az egység központja a *piac* volt, ahol az áruforgalom lezajlott – általában – a

privilegiumokban megerősített *városi jog szabályai* szerint. Ezen városgazdasági körzetek kialakulása nálunk a 13. századtól indult meg, s az Anjouk korát ugrásszerű városfejlődés jellemezte.

A királyi *privilegium*levél a város lakosságát kivette az egyszerű jobbágyi sorból, *városi polgárrá* tette, ezáltal a királyi város lakossága területileg is különvált a megye lakosságáról, nem tartozott a megyei szervek hatásköre alá, hanem *a király joghatóságának* volt alárendelve.

A városok legfontosabb kiváltságai voltak:

1. *Az önkormányzat joga a bíráskodásban* és ezzel összefüggésben a város *igazgatásában*. Ennek értelmében szabadon választják a bírót, az esküdteket és más városi elöljárókat. A bíró és a többi városi elöljáró választásának joga természetesen magával hozta a polgárság saját, helyi – sokszor idegenből hozott (magdeburgi, igláu stb.) – szokásjogának használatát.

2. *Plébánosukat is maguk választják*, és a városok saját területükön kegyúri jogokat gyakorolnak egyházaik fölött.

3. *Polgárság adása*: a város lakosai közül csak az rendelkezik teljes joggal – még ha nemes is –, akit felvesznek a városi polgárok sorába.

4. *Földesúri jogok* (malomtartás, hús- és italmérés, vámszedés stb. jogának) élvezése.

5. *A statútumalkotás joga (jus statuendi)*, amelynek alapján a város lakosaira kötelező jogszabályokat hoztak, ezek azonban nem ellenkezhetek az országos törvényekkel. A *jus statuendi* a bíráskodási jog kapcsán alakul ki.

6. *Az országgyűlési követküldés joga* is kifejlődött a 15. század folyamán.

7. Igen fontos kiváltsága volt a városoknak a *vásártartási jog*.

8. *Az árumegállítási jog (jus stapulae)*, amelynek értelmében a városon átutazó külföldi, illetve belföldi kereskedők áruikat meghatározott számú napig nem vihatték tovább, hanem kötelesek voltak azokat az illető városban eladásra felkínálni. Ez általában *útkényszerrel* volt egybekötve: csak a megszabott útvonalon és az árumegállító joggal bíró városokon keresztül vonulhattak, s áruikkal nem kerülhették el ezeket a városokat.

A legfejlettebb városok tehát (számuk a 15. században 30 körül mozgott) fokozatosan megszabadultak a magánföldesúri függésből és közvetlenül a király alattvalói lettek. Ezzel együtt indulhatott meg *rendi szervezkedésük* is. Ez először érdekvédelmi szövetségek létrehozásában nyilvánult meg.

További jelentős momentum a *tárnoki szék* külön városi bírósággá alakulása volt. Ennek ülnökei közül a 15. századra a városok képviselői kiszorították a nemeseket.

A *tárnoki városok* (Buda, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Eperjes, Bátfá, Pest); a király személynői bíráskodása alá tartozó ún. *személynői városok* (Székesfehérvár, Esztergom, Lőcse, Óbuda, Szeged, Kiszteben, Szakolca); a *bányavárosok*, melyek szintén a tárnoki szék joghatósága alá tartoztak (alsó-magyarországi /Selmec-, Körmöc-, Beszterce-, Béla-, Baka- és Libetbánya/, illetve felső-magyarországi /Gölnicbánya, Szomolnok, Rudabánya, Telkibánya, Igló/) alkották a *szabad királyi városok* körét.

A 15. század elején országrendiségüket is elismerték, 1445-től rendszeresen részt vettek az országgyűlésen. A távolsági kereskedelem és a bányászat áldásaiból nem részesülő városcsírák a *belső munkamegosztásban* vehettek részt, és megrekedtek a paraszti árutermelést a 14. század derekától leginkább megvalósító *mezővárosi* szinten. Legjelentősebbjeik részt vettek az agrárexportban és felemelkedhettek a jelentősebb városok rangjára (Szeged, Debrecen).

Jogilag:

Egyes jobbágyfalvaiknak, amelyekben nagyobb számú kézműves is tömörült, a főpapok és a világi nagybirtokosok gyakran adtak különböző mértékű kiváltságokat, bizonyos városi szabadságot:

- zömében paraszti polgárságuk közössége maga választotta bírák és esküdtek ítélezése alatt állott,
- nem fejenként, hanem egy összegben fizette adóját stb.

Országszerte több száz ilyen *oppidum* jött létre, de kiváltságaik mértéke általában távolról sem érte el a királyi városokét.

A SZABAD KIRÁLYI VÁROSOK SZERVEZETE

A különböző városi jogoknak megfelelően az egyes városokban egymástól sok tekintetben eltérő szervezet fejlődött ki, és a városi tisztviselők elnevezése sem volt egyöntetű, de kimutathatóak *közös vonások*:

- A várost a *városbíróból (judex civitatis)* és rendszerint 12 *esküdtpolgárból* vagy *tanácsosból (jurati cives, senatores)* álló testület: a *városi tanács (magistratus, senatus)* vagy belső tanács

kormányozta: törvénykezési, közigazgatási és gazdasági teendői voltak. (Tagjait a külső tanács választotta általában élethosszig);

- Tisztviselők:
 - *polgármester* – egyes német etnikumú városainkban – főleg a gazdasági ügyeket irányította;
 - *városkapitány* – feladata a közrend és a város védelmének biztosítása volt;
 - a városi adminisztrációt, az írásos hivatali munkát a *városi jegyző* (nótárius, város deákja) látta el.
- Az általában 60-100 tagot számláló *külső tanács* („választott község”, *electa communitas*) kezdetben a *közgyűlés* (eleinte valamennyi lakos, majd a polgárok) által választott testület volt. Később patriciusok a legtöbb városban elsorvasztották a közgyűlést. Ettől kezdve a külső tanács, ha valamelyik tagja meghalt vagy elköltözött, saját magát egészítette ki, vagy éppen a városi tanács delegált helyettük új tagokat a külső tanácsba. (A városi külső tanács némely városban már a 13-14. században feltűnt, de nem minden városban jött létre Mohács előtt.)

A VÁROSI POLGÁROK

Személyes kiváltságai:

- a város területén *személyes szabadság*: ítélet nélkül nem lehetett őket letartóztatni,
- csak *saját városi bíróságuk* előtt lehetett elítélni őket,
- *vérdíjuk* a városon belül a nemesekével egyezett,
- *esküjük értéke* a városon kívül a jobbágyokéval azonos volt,
- *szabad végrendelkezési jog*, magszakadás esetén a városra szállt a vagyon,
- rév-, vám-, harmincadmentesség,
- beszállás és közmunkák alóli mentesség.

Kötelezettségei:

- összegszegű pénzadó a királynak, amit a városi polgárok városi tulajdonuk arányában fizettek meg,
- meghatározott alkalmakkor ajándék a királynak,
- papí tized az egyháznak,
- katonai terhek:
 - városfal, bástyák fenntartása, védelmezése,
 - rendkívüli hadiadók a királynak,
- városi önkormányzat költségei,
- országgyűlési követek költségei.

VIII.4. ERDÉLY IGAZGATÁSA 1848-IG

Erdély igazgatásának korszakai

- A középkori magyar állam része
- Az önálló Erdélyi Fejedelemség
- Erdély Habsburg hatalom alatt

ERDÉLY „NEMZETEI”

Erdély Magyarországnak a Meszesen túl fekvő része, mint erdőn túli föld, erdőn túli rész (*Ultrasylvania*, *Transsylvania*) nem képezett külön államtestet vagy társországot, hanem a középkorban *politikai és közjogi értelemben Magyarországhoz tartozott*, mégis sajátos fejlődést mutatott.

Erdély társadalmát tekintve *három államalkotó népcsoportból* tevődött össze: a magyarokból, a székelyekből és a szászokból. Rajtuk kívül egyre jelentősebb számban éltek más nemzetiségűek, főként románok a területen. Ez a nemzetiségi alapú elkülönülés a közigazgatásban is megjelent.

ERDÉLY IGAZGATÁSA

István király az erdélyi Gyulát legyőzve itt is megteremtette a *vármegyei szervezetet*, és az új várispánság székhelyévé Gyulafehérvárt tette (királyi, majd nemesi vármegyék) – a megyék száma később hétre nőtt.

Az erdélyi közigazgatás élére a király személyét képviselő főtisztviselő, az *erdélyi vajda* került. Kinevezését a korabeli közlekedési viszonyok és az ország központi területeitől való távoli fekvés tette

szükségessé. Megjelölése 12. században még *princeps*, később a vojvoda-vajda megnevezés vált általánossá. A vajdát a király nevezte ki tetszése szerinti időre, sőt volt rá példa a 15. században, hogy két vajdát is kinevezett a király az erdélyi területeken. A vajda a király helyett a király *bírói, hadügyi és pénzügyi joghatóságát* gyakorolta, vezette az erdélyi *haderőt*, beszedte és kezelte a *király jövedelmeit*. Hatásköre csak a *magyar vármegyék*re terjedt ki, tehát a székely és a szász székekre nem, azonban Hunyadi János egyesítette a vajdai és a székely ispáni tiszteket, és innen ez állandóvá vált. Helyettese az *alvajda*, aki familiárisai közül került ki és minden feladatában helyettesíthette urát, sőt a vajda bírói székét majdnem mindig ő tartotta.

SZÉKELY SZÉKEK

Erdélyben a *Székelyföldnek* különálló szervezete volt, amely az egész középkorban fennállt. Vitatott eredetű népcsoport, a honfoglalás előtt csatlakozott magyarul beszélő törzs utódai, akik mai területükre a nyugat felől telepedtek be, ahol egy részben már volt királyi megyei szervezet.

Letelepedésük a 13. sz. első felére fejeződött be teljesen, ekkortól politikai szervezetük már a *szék* volt, amely nem vérségi köteléken alapult, hanem területi egység volt.

Kezdetben 7 szék volt: Sepsi-, Kézdi-, Orbai-, Maros-, Udvarhely-, Csík-Gyergyó-(testvérszék) és Aranyosszék, majd kivált három fiúszék: Keresztúr, Kászon, Szereda (utóbbiaknak nem volt olyan tekintélyük, mint az anyaszékeknek, de önálló igazságszolgáltatással bírtak).

Kezdetben minden székely jogilag egyenrangú volt, s élvezte a szabad székely jogállást, de a 15. században előbb két rendet különböztettek meg, az *előkelőket* és a *közembereket*, míg 1473-ban Mátyás hadi szolgáltatásuk mértéke szerint szedte lajstromba a székelyeket, s ez alapján kezdett megszilárdulni a három székely rend: *főemberek/primorok, lófők* és *közszékelyek* rendje.

SZÉKELY IGAZGATÁS

A székely közösség élén a középkorban királyi hatalom képviselőjeként a *székelyek ispánja* állt, akit a király nevezett ki magyar, majd erdélyi főúrak, de nem székelyek közül. (A 15. századtól gyakran ez volt egyben a vajda, majd a fejedelem, s akár két személy is lehetett.) Helyettese az *alispán* volt, akit a hozzá hű emberek közül választott.

A székelyispán hatásköre:

- katonai:
 - székely haderő számontartása,
 - szemle,
 - hadvezetés,
- igazságszolgáltatási:
 - a székek fellebbezési fóruma,
 - ellenőrizte a székek bíróságait,
 - bírói közgyűlést tartott a székgyűlés helyett,
 - elnökölt a székely nemzetgyűlésen.

Jövedelme:

- fizetés,
- királyi várbirtokokból és
- bírói tevékenységből származó jövedelem.

A székelyek központi testületi szerve a *közgyűlés* volt, amely a székely ispán elnöklete alatt bíraskodott és jogszabályokat állapított meg. A 16. századtól politikai jellegű fórummá vált, s a székelyeket kötelező szabályokat (konstitúciók) alkotott, de röviddel később megszűnt s csak az egyes székek gyűlései maradtak meg.

Székelyföldön a közigazgatás és az igazságszolgáltatás szerve a *szék* volt, amelynek hatásköre a magyar vármegyéével hasonlítható össze:

- legfontosabb feladata a szék *hadi* szolgáltatásáról való gondoskodás (békében sorozás, készenlét ellenőrzése, háborúban a szék fegyvereseinek vezetése)
- *igazságszolgáltatási* funkciójában a területén emelt vád esetén első vagy másod fokon járt el,
- gondoskodott a *közbiztonságról*
- a fejedelemség idején az *adó kivetése és behajtása* is feladatai közé tartozott.

A SZÉKEK SZERVEZETE

A széki önkormányzat elsőszámú tisztviselője a *hadnagy*:

- ellenőrizte a szék hadikészültségét szemle során,
- az ispán parancsára elrendelte a hadi felkelést, amelyet ő vezetett.

1562 után megszűnt a tisztség és átvette a helyét az egész *székelység kapitánya*.

Kezdetben minden székben volt *széktartó*, aki a szék bírója volt, aki a hadnaggyal majd az esküdtekkel törvénykezett, a 15. század óta felváltotta *királybíró*, aki addig csak ellenőrizte a székbíró.

A *dullók* a közbiztonság és a közigazgatás feladatait látták el, ellenőrizték a falusi bírakat.

A székelyek szervezete elsősorban *katonai célokat* szolgált, hisz minden székely katonáskodásra volt kötelezve.

SZÁSZOK

A szászok nagyobb tömegű betelepítése Erdélybe az ország délkeleti részének védelmére a 12-13. században folyt le.

Az 1224-es *Diploma Andreanum* (a szászok „arany szabadságlevele”) kiváltságait biztosította:

- szabad bíró és papválasztást,
- csak a szebeni ispánnak illetve a királynak a joghatósága voltak alávetve
- kisebb ügyekben saját bíróik ítéleztek, nagyobb ügyekben a szebeni ispán vagy a király által kiküldött bíró (*iudex regius*) mondhatott ítéletet,
- királyi hasznot hajtó jogosítványok illették meg őket (halászat, vadászat, bányászat),
- a szász területeken csak szász szerezhettek birtokot,
- az egész országban szabadon és vámmentesen szállíthatták áruikat, a királyi vámok alól teljesen mentesek voltak,
- vásártartási joggal rendelkeztek.

Egységes kötelezettségek:

- az egész terület együttesen 500 márka ezüstöt fizet,
- és 500 fegyverest tartozik a király zászlaja alá küldeni, ha az ő vezetése alatt az ország határain belül folyik a (védekező) háború, 100-at, ha az ország határain kívül (támadó), és 50-et, ha a király helyett más vezeti külföldre a hadjáratot.
- a királynak illetve a vajdának és ezek kíséretének meghatározott esetekben ellátást kellett nyújtaniuk.

A SZÁSZOK IGAZGATÁSA

Az *Andreanum* csak Szeben vidékére (Királyföld) vonatkozott, itt egy igazgatási egységet hozott létre, melynek élén a *szebeni ispán* (*comes Cibiniensis*), mint királyi főtisztviselő állt. Károly Róbert a szebeni szász tartományt Szebenen kívül hét székre osztotta fel (összesen 8), és élükre *királybírókat* nevezett ki. Szeben-szék és az egész Királyföld irányítója a szász *comes/szebeni gróf* lett.

A szász szervezet alapja a *község* volt, ami maga választotta bíróját és az *esküdteket*, a városokban a polgármestert és a tanácsosokat.

Több városi és vidéki község *széket* alkotott, amelyeknek a legfőbb szerve a *székgyűlés* volt.

A székek mellett más szász *kerületek* (Barcaság, Beszterce vidéke) is léteztek, amelyek szintén külön autonómiát élveztek. Ezek a kerületek fokozatosan nyerték el a „szebeni szabadságot”.

Végül Mátyás tette jogilag egységesé a szász területeket, midőn lemondott a királybírák kinevezési jogáról, később a szebeni gróf a választását is engedélyezte a szászoknak (1464).

1486-ra kialakult az egész szász terület teljes önkormányzata, a *szász egyetem* (*universitas Saxonum*).

AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG KÖZPONTI IGAZGATÁSA

Fejedelem

Hatásköre:

- vezeti a *külpolitikát*,
- gondoskodik az ország *védelméről*,
- jogkörébe tartozik a hadüzenet, a békekötés és az idegen uralkodókkal szövetkezés (a szultán hozzájárulásával),

- rendelkezik az ország *jövedelmeivel*: az országgyűlésen megszavazott adókkal és regálékkal, valamint az állami javakkal.

Választása:

- a rendek különféle feltételeket szabtak a fejedelem megválasztásához, amiket törvénybe iktattak, és amelyeket általában alaptörvénynek is tekintettek,
- a *feltételek* mindig biztosították a választás fenntartását, azaz a fejedelem utódját nem jelölhette ki.
- a választáskor a fejedelemmel megerősítették a négy bevett vallás (református, evangélikus, katolikus, unitárius) szabadságát, a szabad véleménynyilvánítást az országgyűlésen, s ígéretet tett a törvények megtartására, valamint a nemesi szabadságjogok biztosítására.

Fejedelmi tanács

A fejedelem és az országgyűlés mellett fejedelmi tanács működött *az erdélyi közigazgatás legfőbb szerveként*:

- állandóan az uralkodó mellett működött, így az uralkodói jogkört érintő összes kérdést véleményezhette,
- rendi szerv, amelyen keresztül a rendek befolyást akartak szerezni a hatalom gyakorlására,
- létszámát az országgyűlés határozta meg:
 - a *három nemzetből* egyenlő arányban kerültek be a tagok, s ezen felül a
 - *fejedelem tetszése szerint* nevezhetett ki további tagokat;
- jogosult állást foglalni valamennyi kül- és belügyi kérdésben,
- eljár a fejedelem elé fellebbezés folytán került perekben is,
- a tanács tárgyait a *kancellár* adta elő, aki lényegében a közigazgatás vezetője volt a fejedelem bizalmasaként

Erdélyi országgyűlés

A fejedelemmel együttesen a *törvényhozás* jogát gyakorolta – gyakran, évente kétszer, tavasszal és ősszel tartották.

Az országgyűlés helye változó volt (Torda, Marosvásárhely, Kolozsvár, Gyulafehérvár).

Résztvevők:

- a *három nemzet* képviselői:
 - magyar nemesség: a 7 magyar vármegye 2-2 követe,
 - székelyek: az 5 székely szék 2-2 követe,
 - szászok: székenként 1-3 követ;
- a *Partium* képviselői: 2-3 követ;
- *egyes városok* követei (Fehérvár, Torda, Enyed, Kolozsvár, Várad, Vízakna, Marosvásárhely, Kézdivásárhely, Udvarhely stb., Debrecen is);
- és a fejedelem által személy szerint meghívottak, az ún. *regalisták*:
 - a fejedelmi tanács tagjai,
 - a részben főrendekből álló fejedelmi tábla,
 - a fejedelmi és törvényhatósági főtisztviselők,
 - az erdélyi egyházak fejei.

Szervezetében az erdélyi országgyűlés *egykamaras* volt:

- a követe és a *regalisták* együtt tárgyaltak,
- a fejedelmi tanács tagjai bizonyos közvetítő szerepet játszottak az uralkodó és a gyűlés között,
- elnöke mindig a fejedelem valamelyik tanácsnoka volt, akit a fejedelem nevezett ki.

Feladatai:

- *fejedelemválasztás*, ami gyakran formális volt és érvényesült a porta befolyása,
- *törvényalkotás*,
- *adómegajánlás*,
- befolyás az ország *külgyeire*,
- *bírói hatáskör* felségértési perekben.

Működés:

- törvényjavaslatot a fejedelem terjeszthetett elő vagy maga a gyűlés,

- valamely tárgyban akkor tekintették a javaslatot elfogadottnak, ha a négy csoport (magyarok, székelyek, szászok és partiumiak) képviselői közül a javaslathoz három csoport képviselői hozzájárultak,
- minden határozatot a fejedelemnek kellett megerősíteni, majd ezeket együttesen is megerősítették, a fejedelem záradékkal valamint aláírással látta el, átadta az országgyűlésnek.

Kancellária

A *végrehajtás* központi szerve. (Erdélyben viszonylag korán elvált egymástól az igazgatási és a bírósági feladatokat ellátó szervezet):

- a *nagykancellária* az igazgatási feladatokat intézte, és írásba foglalta az uralkodó rendelkezéseit;
- a *kiskancellária* bírósági tevékenységet folytatott.

A gazdasági ügyek intézésére külön szervezet, *kincstartóság* alakult, amelynek az élén a *kincstartó* állt. Az adók központi összegyűjtésére *adószedőt* állítottak, aki biztosította a vármegyék, a székek és a kincstár közötti kapcsolatot.

A kincstári birtokok igazgatása az *előjáró* (*prefektus*) hatáskörébe tartozott.

ERDÉLY A HABSBURGOK ALATT

I. Lipót nem csatolta vissza Magyarországhoz Erdélyt, hanem mint *tartományt* igazgatta.

Az erdélyi rendek kérésére kiadta az ún. *Diploma Leopoldinumot* (1690), amelyet ünnepélyes oklevélbe foglalva 1691-ben megerősített. Az erdélyi rendek ezt alaptörvénynek tekintették.

A *Diploma Leopoldinum*

- biztosította a korábbi erdélyi fejedelmek által elismert jogokat és kiváltságokat. Erdély mint önálló fejedelemség illeszkedik be a Habsburg birodalomba,
- kijelentette, hogy a császár egyben erdélyi fejedelem is,
- biztosította, hogy Erdély különálló, megőrzi „alkotmányát”, központi és helyi szervezetét.

1722-ben az erdélyi országgyűlés elfogadta a *Pragmatica Sanctiót*, és megszüntetett a Portával minden kapcsolatot, és eltörölte a fejedelmválasztó törvényeket.

Mária Terézia 1765-ben a *nagyfejedelemség* rangjára emelte Erdélyt, amely jogállását 1848-ig őrizte meg.

Változások a központi államszervezetben:

- Lipót a közigazgatást irányító dikasztériumként felállította Bécsben az *erdélyi udvari kancelláriát* – a Habsburg uralkodók, mint fejedelmek a nekik fenntartott jogokat ennek útján gyakorolták – élén a *főkancellár* állt.
- 1691-től Lipót az erdélyi igazgatás közvetlen vezetésére kiépítette az előbb Gyulafehérvárott, majd Szebenben, s végül Kolozsvárott székelő *kormányzóságot* (*gubernium*):
 - a régi fejedelmi tanács folytatásaként a fejedelem nevében intézte a politikai, gazdasági, kulturális és egyházi ügyeket;
 - kollegiális szerv, bizottságokban működött;
 - a 3000 Ft-ot meghaladó értékű perekben, felségsértési és hazaárulási perekben fellebbviteli fórum;
 - nem rendi szerv, hanem *fejedelmi hivatal*, amelyben kinevezett fejedelmi hivatalnokok szakszerűen intézték az ügyeket.
- A kincstartóság helyét átvette a *Kincstári Hivatal*, élén a kincstartóval, aki egyben tagja volt a kormányzóságnak. Kollegiális szerv volt – a *kincstartó* mellett tanácsosok működtek, köztük volt a *jogügyek igazgatója* is.

ERDÉLYI MAGYAR MEGYÉK

A hét erdélyi magyar vármegye önkormányzata abban különbözött a más területeken lévő magyar vármegyétől, hogy a vármegye *tényleges vezetője* mindvégig a *főispán* maradt, akit a mindenkori fejedelem nevezett ki.

Az *alispán* – a megyei ember, akit választottak – szerepe jóval kisebb volt.

A vármegye *adószedő* funkciót töltött be, rendelkezett *bíráskodási* szervvel, szervezte az ország *katonaságát* is.

A megyék évente, általában négyszer tartottak *közgyűléseket*, amely

- választotta a *tisztviselőket* és az országgyűlési *követeket*, akiket utasítással látott el,
- megállapította a *költségvetést*,
- irányította a *közigazgatást*,
- *közhiteles pecséttel* rendelkezett.

A *Partium* vármegyei hasonló szervezetet mutattak.

KÉRDÉSEK ÉS FELADATOK A VIII. ELŐADÁS ANYAGÁHOZ

1. Milyen elvek alapján szervezte meg I. István király a vármegyéket?
2. Jellemezze a vármegyei és várispáni szervezetrendszer!
3. Milyen kapcsolat mutatható ki a vármegyék és az egyházmegyék között?
4. Mutassa be a királyi vármegye szervezetét!
5. Milyen alapon kezdtek formálódni a nemesi vármegyék a 13. században?
6. Melyik dokumentum jelzi a vármegyei önállóság kialakulását?
7. Mely társadalmi réteggel függ össze a nemesi vármegye kialakulása?
8. Mit értünk önkormányzat alatt?
9. Milyen elemekből épül fel a megyei autonómia?
10. Vázolja, hogy milyen szervek működtek a nemesi vármegyében 1526 előtt!
11. Melyek voltak a testületi szervek? Jellemezze ezeket!
12. Ki volt a főispán? Milyen hatáskörei voltak?
13. Mutassa be az alispáni tisztséget!
14. Hogyan töltötték be az alispáni pozíciót?
15. Mi volt a feladata a szolgabírónak?
16. Mi volt a feladata a jegyzőnek?
17. Mi volt a feladata az esküdteknek?
18. Mutassa be az 1526 utáni nemesi vármegye törvényalkotásbeli jogkörét!
19. Mit értünk verifikációs jog alatt?
20. Milyen jogokat érvényesít a nemesi vármegye a követküldés kapcsán?
21. Volt-e lehetősége a nemeseknek a törvénykezdeményezés jogának gyakorlására?
22. Mit értünk statútumalkotási jogkör alatt?
23. Mutassa be az 1526 utáni nemesi vármegye végrehajtói szerepkörét!
24. Mit értünk vis inertiae alatt?
25. Milyen belső igazgatási egységekből épült fel a nemesi vármegye?
26. Mutassa be az 1526 utáni nemesi vármegye igazságszolgáltatási jogkörét!
27. Mutassa be az 1526 utáni nemesi vármegye politikai funkcióját!
28. Vázolja, milyen szervek működtek a nemesi vármegyében 1526 után!
29. Mit tud a vármegyei közgyűlésről? Milyen feladatai, hatáskörei voltak?
30. Mi volt a részgyűlés?
31. Mire szolgáltak a megyei bizottságok?
32. Mi volt a *sedria*?
33. Milyen tisztség volt a főispáné?
34. Mi volt az örökös főispánság?
35. Mi volt az örökletes főispánság?
36. Mi volt az adminisztrátori rendszer?
37. Milyen tisztség volt az alispáné? Milyen feladatai voltak?
38. Kik voltak a táblabírák?
39. Milyen tényezők segítették a városok kialakulását?
40. Jellemezze a városok jogéletét általában!
41. Mutassa be a városok legfontosabb kiváltságait!
42. Csoportosítsa a magyar szabad királyi városokat!
43. Mi jellemzi a mezővárosokat?
44. Hogyan épül fel a szabad királyi városok szervezete?

45. Jellemezze a szabad királyi városi polgárok jogállását!
46. Melyek voltak Erdélyben az ún. államalkotó népcsoportok?
47. Határozza meg, milyen szerepe volt a vajdának Erdélyben!
48. Mutassa be a székely társadalmat!
49. Hogyan épült fel a székely igazgatás?
50. Jellemezze a székelyispán hatáskörét!
51. Milyen szerv volt a székely szék?
52. Mutassa be a székely székek szervezetét!
53. Miről rendelkezett a Diploma Andreanum?
54. Mutassa be a szász igazgatási rendszert!
55. Sorolja fel az Erdélyi Fejedelemség központi szerveit!
56. Milyen feladatai voltak az erdélyi fejedelemnek?
57. Hogyan választották az erdélyi fejedelmet?
58. Mutassa be a Fejedelmi tanácsot!
59. Kik vettek részt az erdélyi országgyűlésen?
60. Kik voltak a regalisták?
61. Milyen feladatai voltak az erdélyi országgyűlésnek?
62. Milyen szerv volt az erdélyi kancellária?
63. Miről rendelkezett a Diploma Leopoldinum?
64. Mit változtattak a Habsburg uralkodók Erdély igazgatásában?
65. Jellemezze az erdélyi magyar vármegyéket!

IX. ELŐADÁS

A BÉCSI ÉS MAGYAR KORMÁNYSZERVEK A HABSBURG-MAGYARORSZÁGON.

[Tk. 135-143.o.]

1. ÁLTALÁNOS JELLEMZŐK:

A Mohácsot megelőző időszakhoz képest alapvető változások következtek be a központi hatalom, a „kormány” kialakításában:

- a korábbi *rendi dualizmus* helyett lehetővé tették a **fejedelmi önkényuralom**, tehát a rendek közbejötté nélküli, kizárólagos uralkodói végrehajtó hatalom kiépítését.
- ezért az államigazgatás, illetve annak egyes ágai vezetésére olyan központi kormánysszervek alakultak, amelyek tevékenységüket az **uralkodó megbízásából** végezték, és csak **neki tartoztak felelősséggel**,
- e rendszer kifejlődésével az **apparátus önállóan kezdett dolgozni**, kialakult a bürokratikus, tevékenységét hivatásszerűen végző államigazgatás, amely így **függetlenebbé vált az uralkodótól**, elkezdett önállóan ellátni bizonyos ügyeket,
- másrészt hozzájárult ahhoz, hogy az állam igazgatása megszűnjék egy-egy nagyúr vállalkozása lenni. Ehelyett hivatásos, központi irányítású, egységes állami szervvé alakult.

Mindent összegezve létrejöttek a **DIKASZTÉRIUMOK**.

E dikasztériális kormányzás *alapját I. Miksa* császár vetette meg, aki burgundiai mintát alapul véve kezdte kiépíteni saját végrehajtói hatalmát.

A dikasztériumok történetét – éles határvonal meghúzása nélkül – **két szakaszra oszthatjuk**:

- a Habsburg nagyhatalom, birodalom kialakulásáig (17-18. sz. fordulója)
- 18-19. sz., s felvilágosult abszolutizmus időszaka, Mária Terézia, II. József, II. Lipót, uralkodása.

Mindkét periódusban megfigyelhető a dikasztériumok, kormánysszékek kétféle csoportjának működése (egyfajta dualizmus jelenik meg ismét):

- az egész Habsburg birodalom irányítására, a legfőbb kérdések eldöntésére hivatott szervek **Bécsben**, az *udvarban működtek*, az egész birodalomra kiterjedő hatáskörrel
- a csak az egyes területeket, így – Magyarországot tekintve, amely jórészt különbözött, elkülönült az örökös tartományoktól – pl. a Magyarországot érintő ügyekben eljárni hivatott főbb szervek pedig az udvartól elkülönülve, leginkább **Pozsonyban** működtek.

Ennek kapcsán azonban meg kell jegyezni, hogy a Bécsben székelő, udvari központi kormánysszékek *túlnyomó befolyást* gyakoroltak minden ügyre, az egyes országok, örökös tartományok kormánysszékei a bécsi szervek vezetése alatt működtek.

A magyar rendeknek természetesen ez nem tetszett, ezt mindig panaszolták, és kérték, hogy a magyar ügyekben magyar szerveknek legyen joga a királynak javaslatokat tenni.

DE Magyarország a törökdúlás idején rászorult az uralkodó többi országának pénzügyi és katonai támogatására, ezért kénytelen volt elismerni, hogy vannak nem tisztán Magyarországot érdeklő, ún. **vegyes ügyek** (negotia mixta), amelyekben idegen hatóságok intézkedhetnek.

1569-ben a magyar rendek törvényben (VIII.tc.) ismerték el a központi udvari szervek hatáskörét pl. *hadi, gazdasági, külügyi* ügyekben. (Csupán annyit kötöttek ki, hogy a királyt mindenkor kísérje 2 magyar tanácsos, de e szabálynak sem lett sok fogamatja a későbbiekben.)

Tisztán magyar ügy maradt az igazságszolgáltatás és az ország jogaira és szabadságára vonatkozó ügy, ezt a magyar tanács rendezte a törvény szerint.

A kormánysszékeket általánosan jellemzi, hogy:

- egyenrangú tanácsosokból álló **kollégiumok**, melyekben
- főurak és nemesi rendűek mellett polgári egyének, **szakemberek** is érvényesülhetnek,
- őket a **király nevezi ki**, és
- **neki tartoznak felelősséggel**,
- az ügyeket **együttes tanácskozással intézhették** (grémiumok, így egyéni nincs egyéni felelőssége a vezetőjének), melynek
- eredményét a kormánysszék vezetője az uralkodó elé terjesztette döntés végett.

2. BÉCSI KÖZPONTI KORMÁNYSZÉKEK

A díkaszteriumok első periódusában *négy* fontos központi szervről kell említést tennünk, amelyek meghatározóak voltak a magyar kormánysszervekre nézve is.

Ezek:

1. udvari (később titkos) tanács – Hof-(Geheim) Rat
2. udvari kancellária – Hofkanzlei
3. udvari kamara – Hofkammer
4. udvari haditanács – Hofkriegsrat

UDVARI TANÁCS

Az udvari tanács a 15. sz.-tól látja el feladatát, a 16. sz. elejétől változik meg a neve titkos tanácsra.

- csaknem két évszázadon keresztül a *Habsburgok kül- és belpolitikájának lelke*
- az uralkodó *legfőbb tanácsadó* testülete, ilyen értelemben az összes központi kormánysszék feje, amely nélkül fontosabb ügyekben az uralkodó nem döntött,
- tagjai a császár bizalmasai voltak, számuk változó: a 16. sz.-ban 4-6 tanácsos, a 17. sz.-ban, I. Lipót halálakor 150 fő. (később már nem volt operatív testület, a tanácsosi rang pusztá címmé vált. A testület néhány átalakulás után elvesztette jelentőségét.)
- ülésein a *főudvarmester* elnökölt (ha az uralkodó jelen volt, akkor ő),
- az ülésekre gyakran meghívták a központi hivatalok vezetőit is, tehát azon nem csak titkos tanácsosok vettek részt,
- a 16-17. sz.-ban fontos szerepe volt: a főbb belpolitikai ügyekben (pl. koronázások, országgyűlések összehívása) zajló előkészítő tárgyalások helyszíne volt,
- ezt követően maga a titkos tanács pusztán reprezentatív szerv lett: ünnepélyes alkalmakkor ült össze,
- I. Lipót óta a titkos tanács ülései előtt bizottsági tárgyalásokat, ún. *konferenciákat* tartottak. 1669 óta ilyen bizottság, a Geheime Konferenz vette át a tanács – főleg külügyi – szerepét,
- I. József idején ez is bizottságokra, „deputációkra” oszlott,
- a 18. sz. eleje óta újból állandó konferencia működött, melyet leginkább *miniszteri konferenciának* neveztek.

UDVARI KANCELLÁRIA

Az udvari kancellária eredetileg **az uralkodó központi irodája** volt Bécsben.

- képviselői részt vettek a titkos tanács ülésein, a határozatokat leírták és kiadták,
- amikor a tanács már nem működött operatív szervként, a kancellária vette át az államügyek intézését.
- a Habsburgok nem feltétlenül akartak közös, minden államra kiterjedő kancelláriát felállítani, hisz az egyes államoknak megvolt a sajátjuk, amelyet a rendek nem engedtek megszüntetni, újakat felállítani pedig nem akart. Ezek tehát megmaradtak, a 16. sz.-tól mégis működött egy „központi” is: a *német birodalmi kancellária*, amelyben egy-egy titkár képviselte az egyes országokat, így Magyarországot is.
- a 17. sz. folyamán az egyes országok, tartományok kancelláriái visszaszerezték önállóságukat (cseh, osztrák udvari kancellária alakult külön) és a magyar is egyre növekvő ügykört szerzett.

UDVARI KAMARA

Az udvari kamarát I. Ferdinánd állította fel, mint **a birodalom legfőbb pénzügyi hatóságát**.

- feladata: az uralkodó különböző országokból eredő **jövedelmei felett felügyeletet** gyakorolni, és azokat növelni,
- ennek kapcsán ellenőrizte az országos kamarák ügyvitelét, és a kölcsönök felvételéről is gondoskodott,
- a kamara egyúttal **az uralkodó tanácsadó testülete gazdasági kérdésekben**,
- a 16-17. sz.-ban magyar vonatkozásban a legfontosabb központi kormánysszék volt, mert az uralkodó nemcsak pénzügyekben, hanem gazdasági és politikai kérdésekben is kérte az uralkodó

kamarájának a véleményét, még akkor is, ha a döntést más hatóság, pl. a magyar kancellária útján adta.

UDVARI HADITANÁCS

Az udvari haditanácsot I. Ferdinánd állította fel 1556-ban, a **hadi igazgatás össze ágának központi vezetése céljából**.

- eleinte 5, II. Mátyástól kezdve 7 tanácsosa volt a császári hadsereg tábornoki karából, élén az *elnök* általában tapasztalt hadvezér volt,
- feladatai: katonaság verbuválásának, felszerelésének, hadianyag-beszerzésnek, végvárak karbantartásának és ellátásának központi szervezése,
- e kérdések pénzügyi vonatkozásait az udvari kamara kezelte, amelyek egy tanácsosa állandóan részt vett a haditanács ülésein,
- *kiküldött biztosok* útján látta el a feladatait, akiket *utasításokkal* látott el,
- *diplomáciai funkciója* is volt: tárgyalta a török portával fegyverszünetről, békéről.

2.1. A FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS IDŐSZAKA

A birodalom fejlődésének második periódusában, a **felvilágosult abszolutizmus időszakában**, az uralkodók az akkorra javarészt működésképtelenné vált központi kormánysszékeket átszervezték.

E szakaszban 7 fontosabb bécsi kormánysszéket sorolhatunk fel:

1. 1742-től a külügyeket az **udvari és államkancellária** végezte,
2. az állam pénzügyeinek ellenőrzése az **udvari számvevőszék** feladata lett,
3. a gazdasági ügyek (Szilézia elvesztése miatt a gazdasági veszteség helyrehozása) intézésére 1746-tól működött a **gazdasági igazgatóság**, melynek feladata a monarchia ipari, kereskedelmi és vámpolitikai ügyeinek intézése, egységes gazdaságpolitika kialakítása.
4. az egységes monarchia gondolatának a jegyében *Mária Terézia* létrehozta az **államtanácsot**, amelynek Kaunitz államkancellár volt a leghíresebb vezetője. Ennek célja a monarchia nagyhatalmi állásának biztosítása volt. Még korábban a birodalom gazdasági alapját, hatalmi súlyának bázisát az örökös tartományok jelentették, Mária Terézia korára Magyarország is hangsúlyt kapott, fontos kérdés lett a „magyar kérdés” rendezése, ugyanis szükség volt Magyarország erejére, mely nélkül összeroppanna a birodalom a porosz és török kettős nyomás alatt.

Ez a „magyar kérdés” még mindig az „együtt vagy külön”, az „azonosan vagy eltérően” kérdése volt, azaz hogy hogyan lehet, miként kell Magyarországot irányítani, igazgatni ahhoz, hogy gazdasági kincsei a monarchia számára kiaknázható forrást jelentsenek.

Az államtanács álláspontja: Magyarországot is át kell alakítani az örökös tartományok mintájára.

A magyar rendek e törekvést nem fogadták el: Magyarország nem olyan része a birodalomnak, mint az örökös tartományok, ezért nem is lehet úgy kezelni, nem szabad engedni, hogy Bécs beolvassa az egységes monarchiába.

A tanácsot az a szemlélet vezeti, hogy Magyarországot kizárólag mint a monarchia részét kell tekinteni, és sohasem önmagában. Ezért az államtanácsban az érdekek harca indult meg. Magyarország a rendiséget jelentette, bár az örökös tartományokban a rendek ideje már lejárt. A rendek léte ellenkezett az abszolút uralkodói hatalommal, így a korábbi uralkodó és rendek ellentétpárból uralkodói hatalom és Magyarország, valamint örökös tartományok és Magyarország ellentétpár lett.

Az államtanács minden eszközt megragadott, hogy Magyarország különleges helyzetének alapjait megingassa:

- lakosság elnémetesítése (telepítések, vallás-, nevelésügy),
- magyar hatóságok szervezetének átalakítása, uniformizálása,
- hivatalokban németeket alkalmazott a közigazgatás ellátására, vagy megbízható magyarokat,
- a királyi rendeletek az örökös tartományokban tett intézkedések mintájára készültek,
- a magyar különállás szimbólumát jelentő nemesi testőrséget is meg akarta szüntetni, ezt azonban nem tehetvén, a haditanács alá rendelte,

- központi hivatalok hatáskörét mértéktelenül kiterjesztette (a magyar törvények tilalma ellenére is). Az udvari kamara, a haditanács, a kereskedelmi tanács továbbra is állandóan előterjesztette véleményét magyar kérdésekben is, az államtanács megkövetelte, hogy javaslatukat minden esetben figyelembe vegyék.

A bécsi udvar hivatalaiba megbízható magyarokat kerestek, de az ilyen eléggé fehér holló volt. A dologban az volt az ellentmondás, hogy az udvar nem alkalmaz magyarokat, mert terveivel nem értenek egyet, a magyarok ellenzik terveit, mert idegenekre támaszkodott. Az államtanács nem bízott a magyarokban, Kaunitz még Mária Terézia rokonszenvét is ferde szemmel nézte.

Hasonló circulus vitiosus mutat a két fél törekvése is:

- a magyar rendek, Magyarország ne részesüljön rosszabb elbánásban, mint az örökös tartományok lakossága, *de* (antagonizmus) alaptételük, hogy Magyarországot nem lehet örökös tartományok mintájára kormányozni.
- az uralkodó és az államtanács a monarchia egységét vallotta alapelveként, *de* (antagonizmus) Magyarországgal szemben más mértékkel mért, mint az örökös tartományokkal szemben.

Végül alapelv az érdekek harcában: az államtanács kimondja, hogy a német tartományok minden tekintetben megkülönböztető bánásmódot érdemelnek. Magyarország érdekében csak olyan lépést tehetnek, amely a német tartományoknak nem árt.

Ennek jelentése két oldalról közelíthető:

- negatív értelemben: semmi olyat nem szabad tenni, ami az örökös tartományokat sérti;
- pozitív értelemben: olyan intézkedéseket kell tenni, amelyek Magyarországnak és az örökös tartományoknak egyaránt a hasznára vannak. Ennek előnye: az államtanács minden olyan intézkedést, gondolatot felkarolt melyből úgy látszott, a birodalom is (és Magyarország is) hasznot húzhat. Hátránya: a Magyarország szempontjából fontos, de az örökös tartományokból közömbös dolgok figyelmen kívül maradtak.

Ez leginkább gazdasági téren érvényesült: Magyarország bázis, felvevő piac szerepet kapott, valamint nyersanyagellátó volt. Az egyik tanácsos az örökös tartományok és Magyarország viszonyát szabályszerűen mint anyaország-gyarmat viszonyt látta. (Borié)

5. A **konferenciatanács** úgy jött létre, hogy I. Ferenc az államtanácsot elbürokratizálta, 4 külön ügykörrel bíró osztályra bontotta és fölé szervezte a Konferenzzrtat, amelynek feladata a legfőbb ügyek (államtanács utáni) megtárgyalása volt.
6. Létezett a **titkos kabinet**, az uralkodó *legbizalmasabb* embereinek nagyon szűk körű gyűlése. A legfőbb kérdésekről az uralkodó indokolás nélkül a kabineti leirattal döntött, melyet a kormányiszékek csak végrehajthattak, tovább nem forszírozhatták okait. (~kamarilla)
7. II. Lipót létrehozta, I. Ferenc kiépítette a **rendőr-minisztériumot** is, melynek feladata a politikai élet teljes körű ellenőrzése volt.

2. MAGYAR KORMÁNYISZÉKEK

A magyar kormányiszékek létrejötte kapcsán két általános elvvel kell megismerkednünk:

1. **milyen alapon** hozták létre a kormányiszékeket. Ez alapján két típust különböztethetünk meg:
 - a. egyik csoportjuk **funkcionálisan**, feladatorientáltan alakult ki, függetlenül a működési területtől, mert az egész országra kiterjedt (pl. magyar kancellária, Helytartótanács)
 - b. másik csoportjuk **területi alapon** szerveződött: pl. Magyar Kamara egész Magyarországra, de amikor látszott, hogy a törökdúlás miatt ez nem képes mindenütt helytállni, akkor megalakították a Szepesi Kamarát Kassán.
2. **milyen mintára** keletkeztek az új kormányiszékek. Eszerint is két típus létezik:
 - a. **régebbi**, *Mohács előtti központi hivatalok átszervezéséből* keletkezett pl. magyar tanács lett a korábbi királyi tanácsból.
 - b. a Habsburg birodalom más államainak vagy tartományainak központi szerveihez hasonlóan, **újjonnan** jött létre.

A magyarországi székhelyű kormányshékek közül a következô öt a legfontosabb:

1. magyar tanács,
2. helytartó és tanácsa=helytartóság,
3. magyar kancellária (késôbb magyar udvari kancellária),
4. magyar kamara (l. bôvebben: következô elôadás),
5. Helytartótanács (l. bôvebben: következô elôadás).

MAGYAR TANÁCS

A korábbi, Mohács elôtti királyi tanácsból kifejlôdött szerv, ám korántsem régi rangjával, befolyásával.

- Ferdinánd alakítja át, ilyen új formájúra azáltal, hogy *tagjainak rendszeres fizetést ad*.
- 13 fôpap és 38 báró tette le a tanácsosi esküt, ôk kaptak fizetést, de a tanácsban részt vettek olyanok is, akik nem részesültek fizetésben.
- *nem jelentett állandó hivatalt*. mert tagjainak más feladatai is voltak: fôleg hadvezetés és igazságszolgáltatási feladatok.
- Ferdinánd még gyakran hívatta össze a tanácsot, fôleg országgyûlések idején, mert el akarta érní, hogy a magyar tanács közbejöttével az adómegszavazást az országgyûlés mellôzésével is megkaphassa (l. török elleni harcok). A magyar fôurak azonban elzárkóztak a császár e kívánságának teljesítésétôl mondván, hogy ôk csak mint magánemberek vannak az uralkodó mellett, az adómegszavazás pedig kizárólagos országgyûlési tárgy. Egyébként sem voltak hajlandók Bécsben tartózkodni.
- e magatartásukkal lehetetlenné tették, hogy a tanács közjogi jelleget nyerjen, és az uralkodó valamint az országgyûlés között közvetítô lehessen.
- **feladatai** egy ideig mégis bôvültek: *országgyûlés összehívása, béketárgyalások, királyi elôterjesztések, végvárak gondozása, sérelmek, királyi városi cím adományozása tárgyában állásfoglalás*.
- Miksa uralkodása alatt egyre inkább háttérbe szorul a magyar tanács.
- tagjait a király nevezte ki – továbbra is.
- a 17. sz. folyamán egyre többen kapnak tanácsosi címet. Ez addig is sok volt már, minden fôpap és az ország bárói, most még rajtuk kívül mások is. Ezzel pedig *felsôtáblai tagság* járt az 1687:X. tc. 6.§-a szerint.
- **ezzel megtörtént a tanácsnak a felsôtáblába való beolvadása.**
- a 17. sz. 2. felében már csak ünnepélyes alkalmakkor szerepelt a magyar tanács, de a miniszteri konferencián tárgyalandó ügyeket ekkor már nem ez a szerv, hanem a kancellária készítette elô.

HELYTARTÓ ÉS TANÁCSA – HELYTARTÓSÁG (LOCUMTENENTIA)

A magyar tanács – rendi jellege miatt, a benne résztvevô méltóságok miatt – a Habsburg uralkodó számára nem volt alkalmas szerv a szakszerû belügyi igazgatásra, ezt pótolni akarta I. Ferdinánd egy szakhivatallal, s ezért a nádor és helytartó mellé egy tanácsot rendelt.

- tehát I. Ferdinánd hozta létre,
- a királyt képviselô helytartó többnyire fôpap, ha a nádori székek be volt töltve, akkor a nádor. Mellette szervezett tanács 1542-tôl mûködött.
- székhelye Pozsony,
- a tanácsosokat az uralkodó nevezte ki,
- a tanácsosok az uralkodótól fizetést kaptak,
- hatásköre:
 - adóbehajtás
 - eleinte még a kamarával is rendelkezett, de a magyar kamara felállításával pénzügyi befolyása lassan elsorvadt.
 - javaslatokat tett hivatalok betöltésére, az egyházi javakra vonatkozóan,
 - tárgyalt a török hatóságokkal,
 - felügyelt a törvények végrehajtására,
 - legfôbb teendôje a *bíráskodás* volt: legfôbb fellebbviteli fórum minden ügyben,
 - 32 telekig a helytartó az adományozás jogát is gyakorolhatta.

- megszűnése a 17. sz.-tól kezdve, mivel állandóan választottak nádort, a helytartóra és tanácsára többé nem volt szükség.

MAGYAR KANCELLÁRIA

A korábbi, Mohács előtt létezett királyi kancellária feloszlott. A Habsburg uralkodónak nem volt szüksége magyar kancelláriára, hisz volt neki kancellárja és alkancellárja Bécsben.

- a rendek állandó nyomással is csak a 17. sz. legelejére tudták kiharcolni a magyar kancellária felállítását és azt, hogy magyar ügyekben ennek legyen hatásköre.
- ekkor hatásköre a *tisztán magyar ügyekre, azaz az igazságszolgáltatásra és a rendi alkotmányra terjedt ki*, ezen túl:
 - kegyelmi ügyek,
 - diplomáciai tárgyalások (Erdély, Lengyelország, Törökország),
 - magyar tanács felterjesztésének írásba foglalása,
 - egyházi és világi javadalmak, címek adományozása.
- 1690: I. Lipót megreformálja a kancelláriát, hogy valóban királyi hatóság, tényleges bürokratikus hivatal váljék belőle.
- új elnevezése: **magyar udvari kancellária**,
- állandóan Bécsben, a király mellett működik,
- a kancellár és a 4 később 12 tanácsos elé kerül minden megyei, városi, helytartótanácsi ügy véleményezése végett.
- köteles az uralkodó érdekeit előtérbe helyezni,
- feladata minden királyi jog, privilégium fenntartása az uralkodói parancsok végrehajtása,
- hivatali ügykörei:
 - képviselte Magyarországot az örökös tartományokban
 - kegyelmi ügyekben, egyházi, világi javak, méltóságok adományozásában, nemesítési, fiúsítási, örökbefogadási stb. ügyekben a király felségjogából kifolyólag intézkedett,
 - politikai, pénzügyi és hadügyi ügyekben eljár, a Helytartótanács felterjesztéseire reagált,
 - **hiteles helyként** is működött (szerződések, végrendeletek, meghatalmazások kiállítása, stb.),
 - vezeti a királyi könyveket (pl. a kegyelmezésekről),
 - tanulmányi ügyek, a tudomány szervezeti kérdései központi szinten.

KÉRDÉSEK ÉS FELADATOK A IX. ELŐADÁS ANYAGÁHOZ

1. Milyen változások tapasztalhatóak a központi hatalomgyakorlásban 1526 után?
2. Milyen szakaszokra osztható a központi szervek fejlődése 1526 után?
3. Mit jelent a *negotia mixta* kifejezés?
4. Határozza meg a díkasztérium fogalmát!
5. Sorolja fel a bécsi kormányshékeket!
6. Hogyan működött az udvari tanács?
7. Mi volt az udvari kancellária feladata?
8. Mit tud az udvari kamaráról?
9. Mi tartozott az udvari haditanács hatáskörébe?
10. Milyen változások következtek be a bécsi központi szervek körében a felvilágosult abszolútizmus idején?
11. Mi volt az államtanács?
12. Milyen elvek alapján jellemezhető a magyar kormányshékek létrejövétele?
13. Sorolja fel a magyar kormányshékeket!
14. Mit tud a magyar tanácsról?
15. Mi volt a helytartóság?
16. Mi volt a magyar kancellária szerepe?

X. ELŐADÁS

A XVIII. SZÁZADI MODERNIZÁCIÓ. A KORSZERŰ SZAKIGAZGATÁS KEZDETEI: A HELYTARTÓTANÁCS ÉS A KAMARAI ÜGYINTÉZÉS

A korábban tárgyalt magyar kormánysszékek közé tartozik még a magyar kamara és a helytartótanács. Ez a két szerv a magyar igazgatás szempontjából meghatározó szerepet töltött be, hiszen a kamara a szorosan vett pénzügyeken túl más belpolitikai kérdésekbe is belefolyt, illetve a Helytartótanács „kormányként” funkcionált.

A dikasztériumok megjelenésével a 18. századra a magyar közigazgatásban egyfajta modernizáció tapasztalható. A dikasztériális irányítás és döntéshozatal, a kollegialitás (kollégiumok működése) és a hivatásos közszolgálat megjelenése a magyar szervek működésének új, modern jelleget kölcsönzött. [Tk. 136-137.o.]

1. MAGYAR KAMARA

A magyar kamarát I. Ferdinánd állította fel Magyarországon 1528-ban.

- állandóan és ténylegesen működő legfontosabb közigazgatási hivatal a 16-17. sz.-ban,
- **Budán** alapítják, majd a török előrenyomulása miatt hamarosan **Pozsonyba** került a székhelye.
- hatásköre: általában azon királyi jövedelmek kezelése, amelyekre a rendeknek befolyásuk nem volt:
 - regálék (bánya-, só-, pénzverési és vámbevételek),
 - királyi uradalmak kezelése,
 - 16. sz.: az országgyűlés által megszavazott adók.
- feladata:
 - az ezekből származó jövedelmek növelése,
 - hitelek felvétele,
 - régebbi adósságok kiegyenlítése,
 - elzálogosított jószágok és jövedelmek visszaszerzése, stb.
- alárendelve voltak a só- és vámhivatalok, bányagazgatóságok, birtokkezelőségek, ezeket felügyelte, ellenőrizte, felettük a központi irányítást gyakorolta, jövedelmeiket pénztárilag kezelte.
- szervezete:
 - élén *elnök* állt
 - 16-17. sz. 3-5, 18. sz.: 10-14 *tanácsos*, akiket a király nevezett ki és fizetett, valamint ellenőrzött legfőbb fokon.
 - *titkár*, aki az irodát vezeti, ami a határozatokat írásba foglalja, stb.
 - kebelén belül két hivatal működött:
 - *pénztári hivatal*
 - *számvevőség*
- utasításait a királytól kapja,
- Ferdinánd megcsönkítja a hatáskörét, néhány jövedelmet kivont.
- jogilag nincs a bécsi udvari kamara alá rendelve, ténylegesen azonban – mivel minden királyi leiratot a bécsi kamara fogalmaz – nyilvánvaló annak jelentős, irányító befolyása.
- a magyar kamara nem élvezett nagy népszerűséget a rendek körében, ugyanis innen indultak ki a hűtlenségi perek, melyeket a 16. sz. végén főleg protestáns birtokosok ellen vezettek – a királyi jövedelmek gyarapítása céljából (fej- és jószágvesztés volt a büntetése). Ilyen perekben a király érdekeit a *kincstári jogügyi igazgató* képviselte, azaz érvényesítette a „ius regiumot”, a királyi örökösödési jogot.
- 1748: a magyar kamara nevét **magyar udvari kamarára** változtatják, de ez tényleges tevékenységén nem sokat változtat.
- 1784: II. József összevonja a Helytartótanáccsal, és székhelyét az ország természetes központjába, Budára teszi át, de halála után a két kormánysszék ismét különvlik.
- működése 1848-ig tartott, amikor is jogköreit a pénzügyminisztérium vette át.
- a fennálló közlekedési viszonyok és az állandó harcok miatt (török, erdélyi fejedelem) az ország keleti részeit nem tudták Pozsonyból pénzügyileg megbízhatóan irányítani, ezért került sor 1567-

ben a **SZEPESI KAMARA** felállítására, aminek előzménye az eperjesi majd kassai székhelyű kincstári jogügyi igazgatóság volt.

- szervezete mint a pozsonyié
- hatásköre:
 - a Liptótól keletre fekvő Tiszán inneni és túli megyékben a bányaművelés jövedelmének emelése,
 - a hadügyi igazgatás pénzügyi teendőinek ellátása a kassai főkapitánnyal együtt (pl. várak építése, karbantartása)

2. HELYTARTÓTANÁCS

1723-ban III. Károly állította fel.

- tisztán királyi hatóság
- a 18-19. sz.-ban az *államigazgatás legfőbb szervévé*, mintegy kormánnyá nőtte ki magát. (a végrehajtás legfőbb szerve),
- székhelye eredetileg Pozsony, II. József Budára helyeztette 1785-ben.
- élén a **nádor** (ha nem volt betöltve, akkor a helytartó, ha ő sem volt, akkor országbíró vagy a tárnokmester),
- eleinte 22 **tanácsos** működött, akiket a király nevezett ki: 4 főpap, 10 főnemes, 8 köznemes + hivatal,
- a tanácsosokat az ország különböző részeiből nevezték ki, hogy legyen helyi ismeretük, 1779-től egy mindig horvát volt, képviselői céljából.
- ismeretes volt a bizottsági előkészítés: 3-4 tagú bizottságok.
- ebből fejlődött ki, hogy a Helytartótanács állandó bizottságokban működött később, mégpedig 10 bizottság volt ügykörök szerint a 18. sz. közepére. (pl. vallásügyi, egészségügyi, gazdasági, vámügyi),
- II. József idején a bizottságok helyén **ügyosztályokat** szerveztek, ez a rendszer egészen 1848-ig megmaradt.
- megállapítható, hogy a Helytartótanács a pénzügyek és az igazságügy kivételével az egész belső igazgatás és kormányzás hatáskörét egyesítette. Ez egy „előkormány” volt, mégpedig a *királynak felelős* kormány (ellentétben a majdani 48-as kormánnyal).
- a Helytartótanács fontos feladata volt az önkormányzatokkal való kapcsolattartás. Ez a *belügyi igazgatás témakörébe* tartozik, mely kapcsán néha a magyar rendi érdekek ellen is fel kellett lépnie.
- két eszköz volt a kezében a belügy szervezésére, azaz ezen a téren kétfajta jogforrást adott ki:
 - normálé:
 - azaz irányítási leiratot, valamely igazgatási szervnek,
 - egyetért azzal, hogy ennek tartalmát minél szélesebb körben ismerjék meg (pl. ha a kormány bármely faluban beindít egy vízimalmot, ha ehhez a földesúr hozzájárul).
 - intimátum:
 - azaz bizalmas leiratot, melyről a címzett titoktartását várja, azaz, hogy ne szűrődjön ki a tartalma illetve indoka (pl. hogy a főszolgabíró csak 6 botütést mérhet ki maximum, hogy az országgyűlés által megszavazott katonaállításból hány főt kell a megyének biztosítani stb.)
- e szervezet mintájára jön létre 1848-ban az immár az országgyűlésnek felelős, és a dualizmus egyéb központi szerveitől független magyar kormány.

KÉRDÉSEK ÉS FELADATOK A X. ELŐADÁS ANYAGÁHOZ

1. Jellemezze a 18. századi közigazgatást!
2. Mutassa be a dikasztériumok szervezetét!
3. Mít tud a kollégiumokról?
4. Mít értünk a 18. századi hivatásos közszolgalat alatt?
5. Mi volt a feladata a magyar kamarának?
6. Mutassa be a magyar kamara szervezetét!

7. Milyen *nem* pénzügyi feladatai voltak a magyar kamarának?
8. Milyen változások következtek be a kamarai igazgatásban a 18. században?
9. Mi indokolta a szepesi kamara felállítását?
10. Mi volt a szepesi kamara feladata?
11. Jellemezze a Helytartótanácsot! Hogyan fejlődött ez a szerv?
12. Mutassa be a Helytartótanács szervezetét!
13. Mi a normálé?
14. Mi az intimátum?
15. Minek a mintájául szolgált a Helytartótanács a későbbiekben?

XI. ELŐADÁS

A RENDI KORSZAK JOGFORRÁSI RENDSZERE. A RENDI IDŐSZAK BÍRÓSÁGI SZERVEZETRENDSZERE.

[Tk. 182-209.o.]

IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS FOGALMA ÉS A BÍRÓI HATALOM KELETKEZÉSÉNEK MÓDJAI

Az igazságszolgáltatás olyan *közhatalmi tevékenység* melynek keretében *bírói hatóságok* – perben vagy peren kívül – *jogvitát döntenek* el abból a célból, hogy a megsértett jogrend helyreálljon. A magyar alkotmányosság történetében a bírói hatalom keletkezésének három módja ismeretes. Az államalapítást követően a bírói hatalom kizárólag a király **megbízásából** eredt. A rendiség kialakulását követően az önkormányzatiság megjelenésével párhuzamosan, illetve annak részeként megjelentek a **választással** pozíciójukat elnyerő bírák (nemesi vármegye, szabad királyi város). A 13. századra a királyi birtokadománnyal együtt az adományozott arra is felhatalmazást kapott, hogy az érintett terület lakossága felett ítélkezzen. Ez lett a bírói hatalom keletkezésének harmadik formája, mely **dologi jogon alapul**, ugyanis egy meghatározott dologi juttatás képezte a bíraskodási jogosítvány alapját.

IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS A PATRIMONIÁLIS MONARCHIA KORÁBAN

A korabeli korszerű igazságszolgáltatás alapjait I. István teremtette meg. A keresztény királyeszménynek megfelelően az uralkodó az igazságszolgáltatás legfőbb forrása, bármely jogvitában dönthet. Az ő idején különül el az igazságszolgáltatás az államhatalom egyéb területeitől. Ez azonban nem felel meg a mai értelemben vett hatalommegosztásnak, hisz ebben a korban az uralkodó testesíti meg a törvényhozó és végrehajtó hatalmat is.

Már István idejében az uralkodó távollétében **nádorispán** ítélkezett az udvar lakói felett. Vidéken pedig a **királybírák** ítélkezhetek, kivéve a papok és ispánok jogvitáit. Az egyháziak felett kizárólag egyházi bíróság ítélkezhetett (*privilegium fori*).

Első királyunkat követően alakult ki az a gyakorlat, hogy az uralkodó évenként – augusztus 20-án – a székesfehérvári törvényt napok keretében igazságot szolgáltat alattvalói felett. A nádor szerepe is bővül, mert *udvari bíróból országos bíróvá nővi ki magát* (I. Aranybulla 8. cikk). Ezzel párhuzamosan az udvari ítélkezésben pedig egy új szereplő tűnik fel: az **udvarispán**. A 12. század sajátos bírói szervei voltak a **poroszlók**, akik bírói segédek voltak. Funkciójuk kettős. Egyrészt különböző jogcselekményeket végeztek pl. idézés, birtokbaiktatás. Másrészt tanúként hitelesen igazolták a jogi aktusokat. Kálmán nevéhez fűződik a **zsinati törvényszékek** megteremtése. Illetékességük több megyére is kiterjedt, megyéspüspökökből és megyéispánokból állt. Évente két alkalommal ülésezett.

A 13. század elejére az alapvető társadalmi változások a törvénykezési szervezet átalakulását indukálták. Az I. Aranybulla 8. cikke szerint a nádor bárki felett szabadon ítélkezhet, kivéve a nemesek fej- és jószágvesztéssel kapcsolatos ügyeit. A 9. cikk szerint a *judex curiae* udvari méltóságból országossá nővi ki magát, immár országbíró elnevezés alatt (*királyi jelenlét* fóruma, *praesentia regia*). Mindezek mellett az uralkodó személyesen is bíraskodhatott a *királyi különös jelenlét* fórumán (*specialis praesentia regia*). E mellett a korszakban másik különbíróvá a *lovagi becsületbíró*, mely udvari lovagok ügyeit bírálta el.

KÖZPONTI BÍRÓSÁGOK 1526-IG [Tk. 187-188.o.]

A királyi kúria kifejezés általában a középkori királyi udvar megnevezésére szolgál. Szűkebb értelemben azonban a királyi udvarban működő központi bíróságot jelentette. Az elnevezés mögött az a korabeli alkotmányos felfogás áll, hogy az uralkodó legfontosabb kötelezettsége az igazság szolgáltatása. A kúriai bíraskodás a királyhoz kötött volt, akár maga az uralkodó, akár annak megbízásából országos főméltóság ítélkezett.

Kúriai bíróságok:

- Királyi jelenlét fóruma,
- Királyi különös jelenlét fóruma,
- Királyi személyes jelenlét fóruma,
- Királyi Tábla.

Királyi különös jelenlét fóruma (specialis praesentia regia)

Az Árpád-ház végére a kúria egy további bírósággal bővült. A fórum az Anjouk idején erősödik meg, amikor az uralkodók hatalmuk megszilárdítása végett egyes ügycsoportokat, vagy személyeket kivettek az általános udvari bíróságok hatásköréből. Kezdetben gyakorlatilag is az uralkodó döntött ezekben az ügyekben, később pedig a főkancellár. Ennek gyakorlati okai voltak, hiszen az adminisztratív feladatokat az udvarban amúgy is a kancellária látta el (pl. a perbehívó levelek kiállítása), s ettől már csak egy lépés az önálló bírói joghatósággal való felruházása. Mivel a főkancellári tisztelet a mindenkori legfőbb egyházi méltóság, az esztergomi érsek töltötte be, értelemszerű, hogy ez a bíróság lett az egyházi ügyek királyi fóruma is.

Királyi személyes jelenlét fóruma (personalis praesentia regia)

Az elnevezés Nagy Lajos idejéből származik ugyan, de Zsigmond idejében szaporodnak el azok az ügyek, melyeket a nádortól vagy országbírótól a király elé vittek. A királyi személyes jelenlét fórumának kialakulását követően a különös jelenlét fóruma háttérbe szorult. I. Mátyás 1464-ben a fő- és titkos kancellári méltóságot összevonta, melynek eredményeként a különös jelenlét fóruma a személyes jelenlét fórumába beolvadt. Az így létrejött szerv élén álló személy a personalis (*személynök*), mely immár az ország rendes bírái közé tartozik.

Királyi Tábla

I. Mátyás a magánharc visszaszorítása érdekében arra törekedett, hogy a kúriában állandó bírói szerv működjön. Itt ítélmesterek és mellettük 6 nemes ítélkezett. Ez utóbbiakat az országgyűlés választotta. Az így kialakult bírói fórumot a 15. századtól királyi táblának nevezzük. Ennek szervezetéről I. Mátyás Decretum maiusa (1486:LXVIII.tc.) és a Jagelló-kori törvények sora (1492:XLII., 1498:II., 1495:VIII., 1500:X. tc.) rendelkezett. **Ítélmesterek:** a rendi korszak központi (kúriai) bíróságainak érdemi ítélkezési tevékenységgel megbízott közreműködői. Az ítélmesterek fogalmazták meg az ítéleteket, készítették el a döntések indoklásait, őrizték a bíróságok pecsétjét. A királyi tábla *hatáskörébe* tartoztak azok a perek, amelyek meghaladták a megyei törvényszékek hatáskörét, tehát csak a kúriában voltak indíthatók. Ide tartozott a megyei törvényszékektől, a vajdai, báni bíróságoktól fellebbezett ügyek eldöntése is. A királyi táblán az uralkodó részére mindig külön szék volt fenntartva, melyet I. Mátyás gyakran el is foglalt.

NEMESSÉG VIDÉKI BÍRÓSÁGAI

Proclamata congregatio [Tk. 193-194.o.]

A nádor vidéki bíráskodásának kezdetei az Árpád-korra nyúlnak vissza, s önálló joghatósága az I. Aranybulla 8. cikkén alapul. A *nádori közgyűlés* 2-3 megyére terjedt ki, ahol minden nemes köteles volt megjelenni, de renden kívüliek is részt vehettek. Kezdetben a nádor mellé a megjelent nemesek közül 12 személyt választottak, akik a nádor mellett bíráskodtak. Hatásköre kiterjedt:

- *Nyilvános gonosztevőkre* (rablók, gyűjtogatók, orgazdák, pénz- és oklevél-hamisítók),
- *Rejtett királyi jogok* felkutatására.

Ezen a fórumon a távollévő elkövetőt is el lehetett ítélni, ez volt a levelesítés (proscriptio). Ilyen esetben az ítéletet bárki végrehajthatta. Zsigmond és Mátyás uralkodása alatt háttérbe szorult a proclamata congregatio, majd az 1486:I. tc. végleg eltörli.

Nemesi vármegyei bírósági szervezet [Tk. 194-195.o.]

A királyi szerviensek mozgalmának köszönhetően a 13. századra kialakult a nemesi vármegye ítélkezési fóruma. A szerviensek *szolgabírákat* választottak maguk közül, aki az ispánnal együtt közösen ítélkezett. Ezt a szervet nevezték sedes judiciariának, azaz **sedriának**. Hatásköre nemesekre és nem nemesekre is kiterjedt. A nemesek esetén kezdetben szűk, hiszen a nemesek fontosabb ügyei a kúria elé tartoztak, így főként lopás, rablás, kisebb jelentőségű bűncselekmények esetén járhatott el. Mátyás 1486: XXVIII. tc.-ével eltörölte a nemesek részére addig adott mentességeket, és előírta, hogy minden nemes abban a megyében ahol a birtoka volt köteles az ellene felhozott panaszra válaszolni.

Úriszéki bíráskodás [Tk. 195.o.]

A földesúri jogszolgáltató törvényszék az Árpád-kor végére alakult ki. Kezdetben a királybírák az uradalom lakói fölött is ítélkezhettek, ami kizárta a magánföldesúri joghatóság kialakulásának lehetőségét. Később, a központi hatalom hanyatlásával, ahogy az immunitási jogok adományozása egyre gyakoribbá

vált, szokásjogi alapon kialakult az a gyakorlat, hogy a földesurak bíraskodhatnak a saját földjükön élő jobbágyok felett, a birtokhoz kapcsolódó immunitási jog részeként. Erre az első világi Aranybulla is egyértelműen utal. Az 1330-as évekre kialakult az a gyakorlat, hogy a jobbágyok elleni kereseteket a földesúr előtt kell megindítani, akinek már nemcsak joga, hanem kötelezettsége is az igazságszolgáltatás. Ha ugyanis a földesúr nem tett igazságot, akkor ő maga kerülhetett bíróság elé.

Az úriszéket a földesúr személyesen, vagy helyettese útján vezeti. Itt is érvényesül a *társas bíraskodás* elve, ami pedig a bíróság összetételét illeti, azt a perbe fogott rendi állása határozta meg. Ítéltársként csak nem nemesek vehettek részt, de ha a felperes nemes volt, nemesek és nem nemesek egyaránt részt vehettek. Az úriszéken jelen volt a megyei szolgabíró vagy más küldött, aki a megyei közgyűlésen beszámolt az úriszék működéséről. Az úriszéktől a sedriához, onnan pedig a Kúriához lehetett fellebbezni. Nagyobb birtokkal rendelkező földesurak gyakran a jogszolgáltató hatalom egy részét községekre illetve azok előljáróira ruházták át (l. mezővárosok). Ilyenkor meg kellett határozni az alkalmazandó jogot, az elbíráلható ügyeket, és az alkalmazható büntetéseket.

VÁROSOK IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSA [Tk. 189-190.o.]

A szabad királyi városok autonómiájának alapja az önálló igazságszolgáltatás, vagyis saját polgáraik felett szabadon ítélezhetnek. Városi privilégiumot adhattak a magánföldesurak, de közjogi jelentőségű, országrendiséget eredményező különjogokat csak az uralkodó adományozhatta.⁹

A szabad királyi városok élén a kezdetektől fogva egy testület állt: 1 bíró és 12 esküdt. Őket a városi polgárok közössége választotta. A bírót:

- évente választják általában Szent György napján,
- városi polgársággal kellett rendelkeznie,
- ingatlantulajdona legyen a városban, többévi helybenlakással.

Bírói funkció differenciálódása:

- Pénzbíró: adóssági ügyekben;
- Vásárbíró: vásárrendészeti vitákban;
- Zsidóbíró: zsidók egymás közötti, illetve zsidók és keresztények közötti ügyletekre.

A városi bíróság hatásköre kiterjedt minden városi polgárra (*személyi hatály*). *Tárgyi hatályát* tekintve pedig valamennyi polgári és büntető ügyre, kivéve a szentszék hatáskörébe utalt ügyek. Büntető ügyben halálos ítéletet is kimondhatott, tehát gyakorolta a *ius gladii* is. Városban lakó birtokos nemes felett osztott joghatóság érvényesült. Városi bíróság joghatósága csak a nemes városi ingatlanára, vagy a városban kötött ügyleteire terjedt ki. Büntető ügyben pedig rendes bíróság járt el függetlenül attól, hogy hol és ki ellen követet el a nemes a bűncselekményt (Zsigmond 1421-es dekrétuma).

A városok igazságszolgáltatási autonómiája az elsőfokú eljárásra vonatkozott, ami azonban nem zárta ki a fellebbviteli fórumok lehetőségét. Két megoldás volt:

- közvetlenül az uralkodóhoz lehetett fellebbezni, aki ezen ügyek elbírálását hamar a tárnokmesterre bízta (tárnoki szék), illetve
- a városok anyavárosaikhoz fordulhattak.

A *tárnoki szék* I. Mátyás idején nyerte el végleges szervezetét. A Bíróság székhelye Buda volt. Élén a tárnokmester, de jelen volt az altárnokmester, és ítélmesterek is. Kizárólag fellebbviteli fórum, de csak polgári ügyekben, ugyanis büntetőügyekben a városok jogerős és végrehajtható ítéleteket hozhattak. Ugyanakkor a tárnoki szék döntése ellen is volt helye jogorvoslatnak, hiszen mint minden kúrián kívüli bíróságtól, így a tárnoki széktől is a kúriához lehetett fordulni. Ezek az ügyek a királyi személyes jelenlét fóruma elé tartoztak, melynek élén a személynök állt. 1499-től a személynök társbírái nem kúriai bírák, hanem erre a célra kirendelt külön bírók, akik nem az országos szokásjogot, hanem az érintett város jogát alkalmazzák. Ennek következményeként egy új fórum alakult, mely a *személynöki szék* elnevezést kapta. Kezdetben csak a tárnoki széktől fellebbezett ügyeket bírálta el, később I. Mátyástól kezdve Székesfehérvár, Lőcse, és Esztergom városát kivette a tárnoki szék hatásköre alól, és közvetlenül a személynöki szék alá rendelte.

Ennek következményeként a 16. századra a szabad királyi városoknak sajátos fellebbviteli fóruma alakult ki. A másodfokú szerv hatáskörét a fellebbezni kívánó város jogcsaládja határozta meg. *Így a budai jog*

⁹ Vö.: VI. Előadás városokról szóló részével!

szerint működő szabad királyi városok a tárnoki székhez, a székesfehérvári jog szerint működő városok pedig a személynöki székhez fordulhattak.

IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS 1526-1790 KÖZÖTT

Az ország három részre szakadása (1541) az igazságszolgáltatási rendszerét is súlyosan érintette. A királyi Magyarország területén tovább élt az eddig kialakult rendszer, de a kor sajátosságaiból adódóan egyre nagyobb hangsúly kapott a katonai ítélkezés is. A rendkívüli viszonyok, és a háborús események következményeként gyakorlatilag megszűnt a felsőbíróóságok működése. A leghosszabb törvénykezési szünet is erre az időre esik: 1650-1700.

A központi ítélkezés hiányosságait próbálta orvosolni az **ítélőmesterek** (protonotariusok) **vándorbíráskodása**. 1526 előtt a protonotariusok a nagybírák segédei voltak, majd az 1458:XIX. tc. alapján eseti jelleggel a nagybírák rendelkezése folytán önállóan is eljárhattak, kezdetben csak a Kúriában később vidéken is. Ebből a gyakorlatból alakult ki a Mohács utáni időszak ítélőmesteri vándorbíráskodása. A négy nagybírónak (nádor, országbíró, személynök, horvát bán) öt ítélőmestere volt. A szűkebb értelemben vett Magyarországon a négy ítélőmester járta az országot, úgy, hogy felosztották az egymás között. Ezt a gyakorlatot az 1723:XXXIV. tc. véglegesítette, mely területi felosztásnak később is komoly jelentősége lesz, hisz ezt a **kerületi táblák** öröklik majd. [Tk. 191.o.]

Az ítélkezési hiányosságok hívták életre a **választott bíráskodást** is. A Mohács utáni időkre volt jellemző, hogy a felek vitás ügyeiket jogtudókból álló tanács elé vitték. A választott bíróság ítélete mind a két félre kötelező, de be kell jelenteni a hatáskörrel és illetékességgel rendelkező bíróságnak. Ítéletük ellen fellebbezésnek nem volt helye. [Tk. 191.o.]

Királyi Kúria [Tk. 190.,192.o.]

A Kúria kezdetben a király bírósága volt, ahol ő, később pedig az ország nagybírái szolgáltatott igazságot. A 17. századra ez a helyzet megváltozott, és *Kúria alatt a királyi táblát és a hétszemélyes táblát, mint bírói fórumokat kell érteni.*

A **királyi tábla** jogállása szempontjából az 1723:XVI. tc. jelentős, mely az ország egyedüli rendes bíróságaként nevezte meg. Élén a személynök áll, további tagja: alnádor, alországbíró, négy ítélőmester, egy főpap, egy főúr, négy nemes ülnök, és a kincstári ügyek igazgatója. A **hétszemélyes tábla** – élén a nádorral – szokásjogi alapon a királyi tábla fellebbviteli fórumává vált. 1724-től a Kúria működése megváltozott, állandóan ülésezik, székhelye Pesten van. A királyi tábla vegyesbíróság lett, mert elsőfokú és fellebbviteli fórumként is eljár. Első fokon döntött a királyi kincstár pereiben, hűtlenségi, felségsértési perekben, nagyobb hatalmaskodások esetén. Ide tartoztak azok a perek, ahol az okirat érvényessége, értelmezése, vagy hitelessége volt a per tárgya. Fellebbviteli fórumként járt el a királyi tábla, megyei törvényszék, városi törvényszékek, kerületi táblák fellebbezése folytán.

Kerületi tábla [Tk.192.o.]

A kerületi táblák intézménytörténeti előzményei az ítélőmesterek vándorbíráskodása volt. Ugyanis a kerületi táblák felállításáról szóló törvény a kerületi táblák hatáskörének a meghatározásánál közvetlenül az ítélőmesterek hatáskörére hivatkozott. Továbbá a kerületi táblák azon városokban kerültek felállításra, ahol korábban a protonotariusok ítélkeztek. Összesen 4 kerületi tábla működött: Nagyszombat, Eperjes, Nagyvárad és Debrecen székhellyel. A táblák szervezetét az 1723:XXX. tc. rendezi. Élén az elnök áll, akinek munkáját négy ülnök segíti (bírói képesítéssel rendelkeznek, magyar születésű, királynak esküt tett férfi). Hatásköre 1848 előtt kizárólag a nemesek magánjogi ügyeire terjedt ki.

Szabad királyi városok

A városi törvényszék első fokon minden fontos ügyben ítélkezett. A rendészeti és kihágási eseteket a vásárbíró, illetve a korszakunkban kifejlődött városkapitányi szék bírálta el első fokon. A büntető perek a 18. század végéig nem voltak megfellebbezhetők, ezekben az ügyekben a városi törvényszék végérvényesen döntött. A polgári perekben – régi módon – fellebbezni lehetett a tárnoki vagy a személynöki székhez. A szabad királyi városok nagy részének a tárnoki, néhány szabad királyi városnak a személynöki szék volt a fellebbviteli fóruma.

A szabad királyi városok ítélkezési rendszere II. József idején alapvetően megváltozott. Az uralkodó elkülönítette egymástól a végrehajtási és bíráskodási ügyeket, ezen utóbbiakat egységes szervezettel bíró fórumok elé utalta. A városi bíróságok csak polgári ügyekben íélhettek, a büntető joghatóságot a judicium

subalterumok kapták meg. Az 1790/91:XLIII. tc. visszaállította a hagyományos rendszert, annyi különbséggel, hogy ettől kezdve a büntetőügyekben hozott első fokú városi ítéletet a kúriához lehetett fellebbezni.

Sedria

Az ország három részre szakadását követően a felsőfokú ítélkezés hiányában egyre nagyobb hangsúly helyeződött a vármegyei törvényszékre. Ez az ügyek számának növekedésében is megnyilvánult, ami szükségessé tette a sedria további specifikálódását. Ennek következményeként válik ki a *büntető sedria*, és ennek következményeként jönnek létre az *alispáni* és *szolgabírói székek*. Így a 16. századra az igazságszolgáltatási szervezetrendszer a nemesi vármegyén belül is tovább differenciálódott.

Különbséget tehetünk polgári és büntető sedria között. A *polgári sedria* hatáskörébe tartozott minden olyan ügy, melyet törvény vagy helyi statútum nem utal alispáni, szolgabírói szék, kerületi tábla vagy királyi tábla hatáskörébe. Másodfokú fórumként járt el a szolgabírói, alispáni szék, mezővárosok, úriszékek bíróságától fellebbezett ügyekben.

A *büntető sedria* a 17. századtól válik ki a sedriától, de szervezetileg nem külön el, mindkettő élén az alispán áll, üléseit egymás után tartják, vegyesbírósként jár el. Első fokon a büntető sedriához tartoztak a megyei nemesek és a pallosjogú urak hatalma alatt nem álló jobbágyok büntető ügyei. A sedriától a büntető perekben II. József reformjáig elvileg sem a nemesek, sem a jobbágyok számára nem volt fellebbezési lehetőség. A gyakorlatban ezt a 18. század folyamán a nemeseknek már gyakran sikerült áttörniük.

Az *alispáni ítélőszék* élén az alispán, aki szolgabíróval és egy esküdttel ítélkezett. Az alispán ebben az időben egyre jelentősebb, hisz már nem a főispán nevezi ki familiárisai közül, hanem a vármegyei közgyűlés (generalis congregatio) választja. Kizárólag polgári ügyekben jár el, első fokon: kisebb hatalmaskodási ügyekben, becsületsértés (ekkor még polgári ügyekhez tartozott), adóssági, zálogjogi, birtokperek. Így az alispáni ítélőszék hatásköre a kerületi tábláéval, szolgabírói székével is konkurált, ami csak tovább bonyolította a rendi korszak amúgy is komplikált igazságszolgáltatási rendszerét. Az alispáni széktől a sedriához lehet fellebbezni.

A *szolgabírák* szerepe a vármegyei ítélkezésben nem új keletű. Korábban bizonyítási cselekmények foganatosításával és ítéletek végrehajtásával foglalkozó segédek voltak. Amikor az alispán önálló bírói joghatóságot nyert, annak egy részét a szolgabírákra ruházta át. A szolgabírói ítélőszék (forum iudicium) a legalacsonyabb szintű megyei bíróság volt. A szolgabíró *esküdttekkel* (iurati assessores) ítélkezett kisebb jelentőségű polgári ügyekben, rendészeti, kihágási ügyekben. Ítéletétől a sedriához lehetett fellebbezni.

Az eddig ismertetett megyei bíróságok illetékessége csak az adott megyére terjedt ki, így ha több megyét érintő, de egyébként megyei bíróság hatáskörébe tartozó ügyről volt szó, az az illetékességi viták elkerülése végett a kerületi tábla hatáskörébe tartozott, pl. több megyét érintő birtokvita.

A közbiztonság rohamos romlásával párhuzamosan egyre elterjedtebbé vált a rendkívüli büntető bíraskodás (*cirkálás*). Ez nem egyenlő a statáriális bíraskodással. Ebben az esetben a közgyűlés felhatalmazta az alispánt, hogy néhány szolgabíróval és esküdttel, mint rendkívüli bíróság ítélkezzen.

Úriszék

A földesúri bíraskodás szokásjogi alapon a 12-14. századra alakult ki. A korabeli felfogás szerint a földesúr ítélkezhet jobbágysai és nem nemes szolgálai felett, mind polgári mind kisebb büntető ügyekben. Ezen túl, a pallosjog (ius gladii) lehetővé tett, hogy a legsúlyosabb büntetést is kiszabja.

A korszakban már az úriszék is vegyes bíróság, vagyis *fellebbviteli* volt, azokban az ügyekben melyek falvak vagy mezővárosok bíróságai előtt indultak. Büntető ügyek esetén az úriszék mindig első fokon ítelt, de polgári ügyekben lehetőség volt arra, hogy jogerős ítéleteket hozzon, vagyis jobbágyok esetén a sedriához való fellebbezés vagy kizárt, vagy erősen korlátozott. Ezen a helyzeten II. József változtatott, mikor 1787. augusztus 20-án kiadott rendeletében megvonta a büntető joghatóságot az úriszéktől, és a jobbágyok valamennyi ügyében lehetővé tette a Kúriához való jogorvoslatot. 1787-től kegyelmet csak az uralkodó gyakorolhatott.

Mezővárosok és falvak bírósági szervezete

A 17-18. századra a mezővárosok többsége a szabad királyi városokhoz hasonló ítélkezési kiváltságot nyert, s így kivonták magukat a földesúri joghatóság alól. A mezővárosok közül a legfejlettebbek az ún. „szabadalmas mezővárosok”, amelyek viszonylag fejlett önkormányzatisággal rendelkeztek. Ilyen pl.

Kecskemét, Cegléd, Nagykörös. A szabad királyi városokhoz hasonlóan egy kb. 12 főből álló tanács ítélkezett, mind polgári mind büntető ügyben. A kisebb kiváltsággal rendelkező mezővárosok ítélete ellen az úriszékhez, a jelentősebb mezővárosoktól pedig a sedriához lehetett fellebbezni.

A 17. századra a legalsóbb szintű igazságszolgáltatásban további differenciálódás következett be. Megjelennek a falvak, mint közigazgatási egységek bírái. A legkisebb települések bevonása az igazságszolgáltatásba nem előzmény nélküli, hisz 1526 előtt is szó esett róla, hogy a földesurak gyakran bírói hatáskörük egy részét a községek előljáróira átruházta. A falu élén álló választott bíró kisebb kihágásokban, és magánjogi vitákban dönthetett, és a 17. századra egyfajta munkamegosztás alakult ki az úriszék és a falusi bírók között. Így a falusi bíró ítélete ellen vagy a szolgabíróhoz, vagy az úriszékhez lehetett fellebbezni.

Katonai bíróságok [Tk. 199-200.o.]

Az ország három részre szakadását követően, az állandó hadsereg és végvári rendszer kiépítése megteremtette annak a lehetőségét és szükségességét, hogy a katonákra külön joganyag keletkezzen. Így a Mohács utáni időben különülnek el a katonai hatáskörrel rendelkező bíróságok. Ezen bíróságok közös jellemzője a 17. századig az *esküdtszéki jelleg*. Mind a végvári katonák, mind a császári gyalogság, vagy lovasság esetén a függelem illetve fegyelemsértéseket egy jogvégzett katona, esküdtekkel együtt ítélte meg. Ez a helyzet a 17. századtól változott meg, amikor hivatásos hadbírákat alkalmaznak, majd az 1715: VIII. tc. – mely az állandó hadseregről rendelkezett – végérvényesen kialakította a katonai bíróságok rendszerét:

- ezredbíró (1. fok),
- általános katonai fellebbezési törvényszék (2. fok),
- fellebbviteli bíróság (3. fok, az udvari haditanács mellett).

Az 1808:XI. tc. rendelkezett a *nemesi felkelést* megtagadó nemesek elleni eljárásról. A kötelezettségét elmulasztó nemes felett a főispánból és esküdtekből álló bizottság döntött. Az esküdtek felét az adott vármegye, másik felét pedig a hadsereg adta. A testület a kötelezettségszegésért csak pénzbírságot szabhatott ki.

A középkori, rendi alapokon nyugvó magyar igazságszolgáltatás radikális átalakítását célzó reform volt az 1785. december 12-én kiadott *Novo Ordo Judiciarius*. E rendelet átfogóan változtatta volna meg a bírósági szervezetrendszerét oly módon,

- hogy szakított volna a rendi alapú vármegyei törvényszékekkel,
- eltörölte a földesúri pallosjogot (vö. az úriszékekkel),
- megvalósította volna a közigazgatás és igazságszolgáltatás elválasztását,
- egyházi bíróságok hatáskörét a világi ügyekre megszünteti,
- megszüntette volna a személynői széket és a nádori széket,

Halálát megelőzően II. József többi rendeletéhez hasonlóan ezt is visszavonta. [Tk. 192-193.o.]

IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS 1790 ÉS 1848 KÖZÖTT

Az 1790/91-es országgyűlés a jogéletet érintően 18 törvényt fogadott el. Az igazságszolgáltatás érintő fontosabb törvények:

- 1790:XII. tc., mely szerint a bírósági szervezetrendszer csak törvény által lehet megváltoztatni (kizárja az uralkodó pátensek útján történő módosítást),
- 1791:XXXIX. tc.: A Kúria székhelyét Pozsonyról Pestre teszi át,
- 1791:XLIII. tc.: rendi állástól függetlenül lehetővé teszi az elsőfokú döntés elleni jogorvoslatot,
- 1791:LVI. tc.: a leg súlyosabb állam- és uralkodó elleni bűncselekmények (felségsértés, hűtlenség) esetén első fokon a királyi tábla, másodfokon a hétszemélyes tábla járhat el.

A 18-19. század fordulóján összeült egy *bizottság*, mely az igazságszolgáltatás átalakításra dolgozott ki egy koncepciót. E tervet többször felülvizsgálták, a reformkori országgyűlések illetve az azt követő események nem tették lehetővé azok diétai tárgyalását.

Mindezek ellenére a reformkori jogalkotás több ponton is érintette a bírósági szervezet működését. Ezek közül ki kell emelni az 1830:VI. tc.-et, mely első alkalommal írta elő, hogy az elsőfokú bíróságok az országgyűlési ülésszak alatt is kötelesek működni. Ugyanez a kötelezettség terheli a fellebbviteli fórumokat, kivéve a királyi és báni táblát. Ezekén túl a reformkori országgyűlés érintette a váltótörvényszéket, vásári bíróságokat, és a községi és úriszéki bíráskodást is.

Váltótörvényszék [Tk.193.o.]

Az 1840:XV. tc. hozta létre a váltóügyi bíróságok rendszerét, melyek hatásköre a váltóügyeken túl kiterjedt a kereskedőkről szóló 1840:XVI. tc. és a csődeljárást szabályozó 1840:XXII. tc. által e szabályozott kérdésekre is. A váltótörvényszékeknek három szintje volt:

- első fokon *váltótörvényszékek* szerveződtek 7 nagyvárosban (Pest, Pozsony, Sopron, Károlyváros, Arad, Debrecen és Eperjes). Ehhez járul hozzá Fiume kereskedelmi váltó és tengeri törvényszéke,
- másodfokon: a Kúria mellett szerveződött *váltófeltörvényszék*,
- harmadfokon: a *hétszemélyes tábla*. Erre a célra a hétszemélyes táblán *két váltóügyi bírót* kellett alkalmazni.

Vásári bíróságok

A kereskedelmi élet élénkülése szükségessé tette, hogy vásárok ideje alatt az ott kötött ügyletekkel kapcsolatos vitákat gyorsan és szakszerűen megítéljék. E célra jöttek létre az országos és hetivásárok időtartamára vásári bíróságok. Az ilyen bíróság döntése ellen fellebbezésnek nem volt helye, de az elégedetlen fél igényét rendes bíróságon érvényesíthette.

KÉRDÉSEK ÉS FELADATOK A XI. ELŐADÁS ANYAGÁHOZ

1. Vázolja a rendi korszak bírósági szervezetét!
2. Mi az igazságszolgáltatás fogalma?
3. Melyek a bírói hatalom keletkezésének módjai?
4. Ismertesse az I. Aranybulla igazságszolgáltatással kapcsolatos rendelkezéseit!
5. Mi a privilégium fori?
6. Önálló hatalmi ág-e az igazságszolgáltatás a rendi korban?
7. Sorolja fel a központi bíróságokat 1526 előtt!
8. Mit értünk proclamata congregatio alatt?
9. Kik a nyilvános gonosztevők?
10. Mit értünk proscriptio alatt?
11. Jellemezze a Tárnoki Cikkeket!
12. Miben nyilvánul meg a szabad királyi városok autonómiája?
13. Ismertesse a szabad királyi városok fellebbviteli rendszerét!
14. Lehetett-e nemest városi bíróság előtt perbe fogni?
15. Lehetett-e nemest úriszék előtt perbe fogni?
16. Mit jelent a pallosjog?
17. Hol bíráskodott a főkancellár?
18. Hol bíráskodott a személynök?
19. Ki a judex curiae?
20. Ítélezhetett-e a nádor nemes fej- és jószágvesztéssel kapcsolatos pereiben?
21. Hova lehetett fellebbezni a nádori közgyűléstől?
22. Mi a sedria?
23. Kik az ítélőmesterek, milyen funkcióval rendelkeznek 1526 után?
24. Kötve van szakképzettséghez a bírói tisztség a rendi korban?
25. Milyen funkciót töltöttek be a kerület táblák?
26. Ismertesse az 1723-as bírósági reformot!
27. Hogyan változik a sedria 1526 után?
28. Kötelező-e az úriszék megtartása?
29. Ismertesse II. József igazságszolgáltatással kapcsolatos reformjait!
30. Milyen jelentőséggel bír az 1790/1791-es országgyűlés az igazságszolgáltatás terén?
31. Ismertesse a váltótörvényszékek rendszerét!

XII. ELŐADÁS

AZ ALKOTMÁNYOZÁS MEGJELENÉSE. A MODERN ÁLLAM ALAPELVEI ÉS JELENTŐSÉGÜK. A POLGÁRI ÁLLAMHATALOM 1848/49-BEN.

[Tk. 244-260.o.]

AZ ÁPRILISI TÖRVÉNYEK CSOPORTOSÍTÁSA

Az utolsó rendi országgyűlés 1848. április 11-én szentesített törvényei lehetővé tették Magyarországon a **polgári átalakulást**, és biztosították az **állami önrendelkezést** is. Három hét alatt, „rohammunkában” elkészült törvénycsomag nem a teljességre törekedett, hanem megfogalmazói szerint is csupán alapot kívánt adni a jövő fejlődésének. Az áprilisi törvényeket az alábbi szempontok szerinti csoportosíthatjuk:

- Rendi államszervezet helyett a polgári államszervezetet építik ki:
 - független felelős magyar minisztériumról 1848:III. tc.,
 - országgyűlés évenkénti tartásáról 1848:IV. tc.,
 - népképviseltről 1848:V. tc.,
 - Partium visszacsatolásáról 1848:VI. tc.,
 - Magyarország és Erdély Uniójáról 1848:VII. tc.,
 - Megyei hatóság ideiglenes gyakorlatáról 1848:XVI. tc.,
 - Megyei és községi választásokról 1848:XVII., 1848:XXIV. tc.,
 - Szabad királyi városokról 1848:XXIII. tc.,
 - Nemzeti őrseregről 1848:XXII. tc.
- Rendi állam jogintézményeit bontják le, és megteremtik a polgári átalakulás alapjait:
 - közteherviselés 1848:VIII. tc.,
 - úrbéri szolgáltatások megszüntetése 1848:IX. tc.,
 - legelő elkülönítésről és faizásról 1848:X. tc.,
 - úriszék eltörléséről 1848:XI. tc.,
 - papi tized megszüntetéséről 1848:XIII. tc.,
 - ősiség eltörléséről 1848:XIV. tc.
- Szabadságjogokat biztosító törvények:
 - Vallásszabadságról 1848:XX. tc.,
 - Sajtószabadságról 1848:XVIII. tc.,
 - Tanszabadságról 1848:XIX. tc.

AZ ORSZÁGGYŰLÉS

Az 1848:IV. tc. rendelkezik az országgyűlés felépítéséről. Az országgyűlést évente kell tartani, Pesten, rendszerint a téli hónapokban. Az országgyűlés kétkamarás: képviselőházból, és felsőtáblából áll. Az áprilisi törvények csak a képviselőház jogállását érintették, így a felsőtábla vonatkozásában továbbra is az 1608. évi (koronázás utáni) 1. tc. hatályos. A törvény érdeme, hogy a népképviselési elvet meghonosította hazánkban, melynek eredményeként már nem kötött mandátummal rendelkező követek, hanem szabad mandátumú képviselők fognak részt venni az alsó kamarában.

Tisztviselők:

- Felsőtábla:
 - elnökét és másodelnökét a király a tábla tagjai közül nevez ki,
 - jegyzőjét a felsőtábla saját tagjai közül választja.

A felsőtábla korábbi elnöke a nádor volt, azonban az 1848:III. tc. a király akadályoztatása esetén teljes körű helyettesítési jogosultsággal ruházta föl, kvázi „alkirály” lesz. Így a nádor végrehajtó hatalomban betöltött szerepe nem egyeztethető össze a táblai elnökségével.

- Képviselőház:
 - népképviselési úton választott képviselők (l. 1848:V. tc.),

- elnökét, 2 alelnökét, 6 jegyzőjét a képviselőház saját tagjai közül tikos szavazás útján választja. Az elnököt az országgyűlés egész tartamára, a többi tisztviselőt a naptári év végéig. (Az elnök már nem a király bizalmi embere!)

Ülései mind a két táblának ezután is nyilvánosak. A közönség részére elkerített helyet állapítottak meg. Kivételesen lehetőség volt zárt ülés tartására, ha azt a miniszterek, az elnök, vagy legalább 10 képviselő kérte, ilyenkor jegyzőkönyvet nem vezettek, és érdemi döntés sem született.

A házszabályok nem rendelkeztek a képviselők *interpellációs jogáról*, mely a rendi korszakban ismeretlen volt. Az országgyűlésen azonban meghonosodott az a gyakorlat, hogy a képviselők országos ügyekben *kérdéseket intéztek a miniszterekhez*. A válaszadás nem volt kötelező, de az a gyakorlat alakult ki, hogy ha a miniszter jelen van azonnal, ha pedig nincs jelen a legközelebbi ülésen köteles volt választ adni.

A törvény szerint a két ház teljesen egyenrangú volt, a gyakorlatban azonban a képviselőház dominanciája érvényesült.

A következő, immár népképviselési elven működő országgyűlést 1848. július 2-ára hívták össze. Az országgyűlés által elfogadott törvényeket a király nem szentesítette. Későbbiben pedig október 3-án a király törvénybe ütközőnek ítélte az országgyűlés működését, és feloszlatta azt. Az országgyűlés azonban munkáját tovább folytatta, – és a népképviselési elvből levezetve – saját szuverenitásából adódóan alkotott jogszabályokat:

- Országos határozat:
 - minden olyan kérdésben, melyben törvényt kellett volna hozni,
 - meghozatalának módját törvény nem szabályozta, hanem szokásjogi úton alakult ki,
 - a két ház külön-külön megvitatta, majd a képviselőház elnökének és jegyzőjének aláírásával került kihirdetésre,
 - pl. hadsereg talpraállításáról, új bankjegy kibocsátásáról, Honvédelmi Bizottmány felállításáról.
- Házhatározat:
 - Csak az egyik ház (tipikusan a képviselőház) alkotja.
 - Pl. szőlődézsma eltörléséről.

1849. április 14-én az országgyűlés országos határozatban mondta ki a függetlenséget, és ebben a határozatban megjelölt elvek alapján dolgozta ki egy 3 tagú bizottság a *Függetlenségi Nyilatkozatot*, mely lényege az alábbi pontokban foglalható össze:

- Magyarország Erdéllyel együtt szabad, független, és önálló ország, melynek területe egységes és feloszthatatlan.
- Habsburg ház trónfosztása, melynek oka a Habsburg-ház magyar nemzet elleni árulása hitszegése, és fegyveres támadása. Ennek következményeként Magyarország és a Habsburg-ház közötti minden kötelék, ideértve a Pragmatica Sanctiot is szétszakadt.
- Magyarország, minden más állammal békét és barátságot akar tartani.
- Az országot *kormányzóelnök* irányítja mindaddig, amíg az ország kormányrendszerét a nemzetgyűlés meg nem állapítja.

A Függetlenségi Nyilatkozatot követően az országgyűlés ismét visszatért a törvényalkotáshoz, de ennek formája már más volt. Bevezetőül a következő szöveg szolgált:

„A nemzet nevében! A nemzeti ülés által aról szóló törvény alkotottat, mely szóról szóra ekképpen következik.”

Ezt követte a törvény szövege, majd a kihirdetési záradék. Ennek értelmében a két ház elnökének aláírásával a kormányzóelnök elé kerül a tervezet, aki miniszteri ellenjegyzés mellett, a minisztérium útján hirdeti ki és hajtatta végre.

A VÉGREHAJTÓ HATALOM

A rendi, abszolutista állam dikasztériumai helyett az áprilisi törvények **független magyar felelős minisztérium** (kormány) felállításáról rendelkeztek. A minisztérium áll: egy elnökből, s ha az maga tárcát nem vállal, kívül még nyolc miniszterből. Így voltaképpen egy minisztérium létezett, és annak 8 szakosztálya (helytartótanácsi minta!). Későbbiekben azonban ezek a szakosztályok önállósodtak, s így a miniszterelnöknek elsősorban politikai befolyása maradt felettük.

A minisztériumok: belügyek; országos pénzügy; közmunka és közlekedési eszközök, és hajózás; földművelés, ipar és kereskedelem; vallás és közoktatás; igazságszolgáltatás és kegyelem; honvédelem osztályai.

A végrehajtó hatalom élén az uralkodó állt, akinek személye **szent és sérthetetlen**. A király a **végrehajtó hatalmat** a minisztériumok útján gyakorolja, s a törvény bevezeti a **miniszteri ellenjegyzés** intézményét. Így az uralkodói intézkedés csak akkor érvényes, ha valamely Pesten székelő miniszter ellenjegyzí. A miniszterelnököt a király nevezi ki, a minisztereket pedig a miniszterelnök előterjesztésére megerősíti. A miniszterelnök hívja össze a minisztertanács üléseit, ahol a király, a nádor, vagy távollétük esetén ő elnököl. A minisztériumok hatáskörét a törvény pontosan nem határozza meg, de gyakorlatilag a végrehajtó hatalom egészére kiterjed. Mivel az uralkodó továbbra is a végrehajtó hatalom feje, és továbbra is felelőtlen, valamilyen intézmény által biztosítani kellett a végrehajtó hatalom törvényhozás előtti felelősségét. Erre szolgált a miniszteri felelősség és miniszteri ellenjegyzés intézménye. A miniszterek jogi felelősségre vonásának 2 esetköre lehetséges:

- hivatali minőségükön kívül elkövetett cselekményekre nézve köztörvény hatálya alatt állnak
- hivatali minőségükkel összefüggő cselekedeteik miatt a 32-36.§§ meghatározott eljárás szerint vonhatók felelősségre. (közjogi **miniszteri felelősség**)

A miniszterek feleletre vonhatók:

a) Minden oly tettért, vagy rendeletért, mely az ország **függetlenségét**, az **alkotmány biztosítékait**, a **fennálló törvények rendeletét**, az egyéni szabadságot, vagy a tulajdon szentségét **sérti**, s általuk hivatalos minőségükben követtetik el, vagy illetőleg adatik ki.

b) A kezeikre bízott pénz, s egyéb értékek **elsikkasztásáért**, vagy törvényellenes alkalmazásáért.

c) A **törvények végrehajtásában**, vagy a közcsend és bátorság fenntartásában elkövetett **mulasztásokért**, a mennyiben ezek a törvény által rendelkezésükre bízott végrehajtási eszközökkel elháríthatók voltak.

A vád alá helyezést a képviselőház szavazatainak általános többségével rendeli el. A bíraskodást a felsőháza végzi úgy, hogy tagjai közül egy 36 tagú testületet választ. Ebből a 36 személyből 12-öt a képviselőház, 12-öt a vád alá helyezett miniszter visszahívhat, s így tényleges 12 felsőházi tag fog ítélni. Ha a minisztert elmarasztalják, az uralkodó egyéni kegyelmet nem adhat, a miniszter csak általános közbocsánat (közkegyelem) keretei között mentesülhet a büntetés alól.

SZABADSÁGJOGOK

Az 1848:XVIII. tc. deklarálja, hogy gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közölheti (**sajtószabadság**). Meghatározza a sajtó útján történő közlés fogalmát: *minden olyan közlés, mely vagy szavakban, ábrákban, nyomda, által eszközöltetik, és a melyek közzététele, a példányok akár ingyen kiosztásával, akár eladásával, már megkezdődött.* A törvény további rendelkezései a sajtószabadság határait jelöli ki, melyek 2 részre oszthatók:

- sajtóvétség,
- időszaki lapok, napilapok alapítására vonatkozó rendelkezések:
 - bejelentési kötelezettség az illetékes hatóság felé,
 - kötelező kaució.

Sajtóvétség: *Ki valamely bűn, avagy vétség elkövetésére, egyenes és határozott felhívást tesz sajtó útján közzé, és*

- ha a felhívás eredményes (a büntettet, avagy vétséget valósággal el is követik), bűnrészesként,
- ha a felhívás eredménytelen, bűnkísérletként kell felelősségre vonni.

Sajtóvétség elbírálására a törvény *esküdtbíró*ság felállítását rendeli el. A felelősségre vonás kapcsán pedig a „*fokozatos felelősség*” eleve érvényesül, melynek értelmében először a szerzőt kell felelősségre vonni, ha őt nem lehet, akkor a kiadót, ha őt sem akkor nyomdát.

Az 1848:XX. tc. sajátos módon rendezte a **vallásszabadság** kérdését: „*Hazában törvényesen bevett minden vallásfelekezetre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapítatik meg.*”

Ebből adódóan a szabad vallásgyakorlás kizárólag a bevett vallásokra vonatkozik.

A NEOABSZOLUTIZMUS IDŐSZAKA [Tk. 253-259.o.]

Az 1849-es katonai vereséget követően, a megtorlás éveiben Magyarország közjogi helyzete, így igazgatása is megváltozott. Ebben az időszakban Magyarország önálló államisága hiányzik, az osztrák birodalom része. Folyamatos hullámváltozása figyelhető meg a centralizációnak és a föderalizációnak, s a kormányforma is folyamatosan változik az abszolutizmustól az alkotmányosig.

Alapvetően határozta meg Magyarország és a Habsburgok viszonyát az a császári udvar által megfogalmazott és hosszú éveken hangoztatott teória, amely értelmében Magyarország az 1848-as forradalommal és az azt követő jogellenes zendüléssel, különösen pedig a Függetlenségi Nyilatkozattal (Debrecen, 1849. április 14.) eljátszotta szerzett jogát az önrendelkezésre s az önálló alkotmányra. Ez az ún. **jogeljátszás elmélete**.

A csaknem két évtizedig tartó neoabszolutizmus sajátos államberendezkedése négy közjogi dokumentumból ismerhető meg.

1. Olmützi alkotmány:

- 1849. március 4-én adták ki,
- oktrojált birodalmi alkotmány,
- centralizált egységállam ideálját valósítja meg,
- nem ismeri el a korábbi magyar központi és helyi szerveket,
- igazgatás:
 - a Magyar Királyság Országait tartományként kezeli, s magát Magyarországot öt kerületre osztja (Pest, Sopron, Pozsony, Kassa, Nagyvárad),
 - Budán, a központban a Helytartóság működik (élén Albrecht főherceg mint főkormányzó, kezében egyesül a polgári és a katonai igazgatás),
 - a kerületek központjaiban az uralkodó által kinevezett főispánok,
 - a kerületeken belül megyék voltak, élükön megyefőnökökkel, illetve járások szolgabírákkal,
 - a tisztségviselők nagy része idegen származású volt (osztrák, cseh),
 - a szerveket Bécsből irányították.
- magyar válasz: Függetlenségi Nyilatkozat.

2. Sylvesterpatent:

- 1851. december 31-én adta ki a császár, melyben
- visszavonja az olmützi alkotmányt és nyílt abszolutizmust vezet be:
 - idegenekből álló bürokrácia,
 - rendőrállam (1850-től államrendőrség működik),
- a magyar szervek nem működnek,
- a Hétszemélyes táblát áthelyezik Bécsbe,
- a német a hivatalos nyelv.

3. Októberi Diploma:

- 1860. október 20.
- föderaliztikus elemeket centralista megoldásokkal ötvöztet,
- a birodalom részeinek, így Magyarországnak is bizonyos fokú autonómiát enged:
 - deklarálta, hogy törvények csak a tartománygyűlések hozzájárulásával születhetnek,
 - magyar országgyűlés, dikasztériumok és megyei szervek visszaállítása 1847-es állapotukban,
 - magyar a hivatalos nyelv,
- változik a Birodalmi Tanács hatásköre [Tk. 255-256., 258.o.].

4. Februári patens:

- 1861. február 26.
- abszolutikus fordulat,
- a monarchia egy államszövetség, de centralizált állam,
- kétkamarás központi parlamentet hoz létre a Birodalmi Tanács átalakításával [Tk. 259.o.].

KÉRDÉSEK ÉS FELADATOK A XII. ELŐADÁS ANYAGÁHOZ

1. Csoportosítsa az áprilisi törvényeket!
2. Mit jelent a jogkiterjesztés elve? Mondjon rá példát!
3. Mennyiben érinti az alsókamara működését az 1848:IV. tc?
4. Mennyiben érinti a felsőtábla működését az 1848:IV. tc?
5. Hatályos-e az 1608. k. u. I. tc 1848-ban?
6. Mi a különbség a követ és a képviselő között?
7. Jellemezze az Országgyűlés tisztviselőit!
8. Jellemezze az Országgyűlés ülését!
9. Miről rendelkezett a Függetlenségi Nyilatkozat?
10. Mennyiben érintette a Függetlenségi Nyilatkozat az Országgyűlés munkáját?
11. Miről rendelkezik az 1848:III. tc?
12. Hogyan érintette az 1848:III. tc az ország kormányformáját?
13. Milyen minta alapján hozták létre a minisztériumot?
14. Jellemezze a király jogállását!
15. Mit értünk parlamentáris monarchia alatt?
16. Milyen célt szolgált a miniszteri ellenjegyzés?
17. Milyen célt szolgált a miniszteri felelősség?
18. Ismertesse a miniszteri felelősség eseteit az 1848:III. tc alapján?
19. Mutassa be a miniszterek felelősségre vonási eljárását!
20. Miért nem adhat a király egyéni kegyelmet a felelősségre vont miniszternek?
21. Mit jelent a sajtóvétség?
22. Jellemezze a neoabszolutizmus időszakát!
23. Mit nevezünk a jogeljárás elméletének?
24. Miről rendelkezett az olmützi alkotmány?
25. Jellemezze Magyarország igazgatását a neoabszolutizmus első éveiben!
26. Miről rendelkezett a Sylvesterpátent?
27. Miről rendelkezett az Októberi Diploma?
28. Melyek voltak az Októberi Diploma kiadását követően a magyar ügyek?
29. Hogyan változott meg a Birodalmi Tanács az Októberi Diploma után?
30. Jellemezze a Februári pátens rendelkezéseit!
31. Mi volt a Birodalmi Tanács funkciója a Februári pátens után?
32. Hogyan alakult az összetétele a Birodalmi Tanácsnak 1861-ben?

XIII. ELŐADÁS

A DUALIZMUS-KORI ÁLLAMBERENDEZKEDÉS MAGYARORSZÁGON. AZ ORSZÁGGYŰLÉS SZERVEZETÉNEK ÉS MŰKÖDÉSÉNEK ELVEI 1848/49-BEN ÉS A POLGÁRI KORSZAKBAN

1. A KIEGYEZÉS ELŐZMÉNYEI [Tk. 260-261.o.]

A neoabszolutizmus éveiben – amelynek államberendezkedését a már korábban tárgyalt négy közjogi dokumentum (olmützi alkotmány, Sylvesterpatent, Októberi Diploma, Februári pátens) – Magyarország államisága szertefoszlott, a Birodalom tartományaként a csendes ellenállás országává vált. Az egymást követő császári rendelkezések és a Birodalom külső helyzete az 1860-as évek elejére olyan állapotot eredményezett, amely elindította a két szembenálló fél, Ausztria és Magyarország közötti kiegyezést. az idevezető út nem volt egyenes, s számos tényező játszott közre abban, hogy megszülessen ez a kompromisszum. Beszélhetünk mind külső, mind belső körülményekről:

A külső okok közt a legfontosabb a porosz-osztrák konfliktus megemléke, amelynek alapja a német területek fölötti irányítás megszerzése. 1850 tavaszán Poroszország Ausztria kizárásával akarta egyesíteni a német területeket, de ezt Ausztriának – Oroszországgal a háta mögött – sikerült megakadályoznia. Így Poroszország 1850 novemberében kénytelen volt az olmützi egyezményben lemondani az osztrák ellenes katonai terveiről, feloszlatta a kis német uniót és elismerte a Német Szövetséget. Néhány évvel később újabb konfliktus alakult ki, ezúttal Ausztria déli szomszédjával. Az 1859 áprilisában kirobban szárd-francia-olasz-osztrák háborúban Ausztria elvesztette Lombardiát, amely megmutatta a Birodalom gyengeségét, s a császár a hadsereg újjászervezése mellett az államszervezetet sem hagyhatta érintetlenül (l. majd Októberi Diploma). 1864-ben ezúttal a nyugati vidékeken robbant ki háború (porosz-osztrák-dán háború), amelyben Ausztria és Poroszország együtt lépett fel a Schleswiget és Holsteint magába olvasztani kívánó Dán Királysággal szemben. A háború porosz-osztrák győzelemmel zárult, ami arra volt jó, hogy Poroszország kiismerje az osztrák haderőt, és ezt követően nyíltan léphessen fel riválisával szemben az 1866-os porosz-osztrák háborúban. 1866. július 3-án, a königgrätzi csatában az osztrákok vereséget szenvedtek, amelyet követően Ausztria lemondott a német egység megvalósításáról.

Mindeközben Magyarország a passzív ellenállás eszközét választotta a császári önkénnyel szemben. Az olmützi alkotmány, majd a Sylvesterpatent abszolutikus törekvései csak az Októberi Diplomában enyhültek, azonban ezt a dokumentumot a magyarok elutasították. Azonban ennek köszönhetően újra összeülhetett az Országgyűlés – igaz a Birodalmi Gyűlés részeként – és 1861-ben az Országbírói Értekeztet, amely kiadta az ország 1848 előtti állapotát visszaállító, de a forradalmi változásokat figyelembevevő Ideiglenes Törvénykezési Szabályokat (magánjogi kiegyezés). Deák „húsvéti cikke” (1865) pedig tovább egyengette az utat kiegyezés felé.

A két állam közötti kompromisszum megkonstruálását követően sor került Ferenc József megkoronázására, aki ezután törvényes magyar királyként szentesíthette az 1867. évi XII. törvénycikket, amely rögzítette a kiegyezés alapján létrejött dualista államberendezkedést.

2. A KIEGYEZÉS KÖZJOGI ALAPJA

Deák Ferenc a dualista államberendezkedést egy, a két fél között már több mint másfél évszázada fennálló közös közjogi alapra, az 1723-as Pragmatica Sanctióra építette fel. A Pragmatica Sanctio valójában a Habsburg-dinasztia 1713-ban született házitörvénye volt, amely többek között magába foglalta azon rendelkezést, hogy a Habsburgok valamennyi örökös királysága és tartománya feloszthatatlanul öröklődjön nőágon is az elsőszülöttségi jog alapján. Ezt az erdélyi rendek 1722-ben, a magyarok az 1723-ban fogadták el. Az 1723. évi törvények rögzítették, hogy az Ausztriai Ház valamennyi örökös országa a jövőbeni szerzeményekkel együtt „feloszthatatlanul s elválaszthatatlanul, kölcsönösen és együttesen örökösödésileg birtoklandó”, és a nagyobb biztonság és a kölcsönös védelem érdekében és csupán az uralkodóház egészének kihalása esetén lépjen újra érvénybe a magyarok királyválasztási joga. Mindebből Deák a következőket vonta le: „A *feloszthatatlanság és elválaszthatatlanság fönntartása pedig magában foglalja annak, ha megtámadtatik, fegyveres megvédését is. A pragmatica sanctio tehát, midőn, a trónörökléshez kötve, az elválaszthatatlanság és feloszthatatlanság elvét kimondotta, kimondotta egyszersmind a védelmi kötelezettséget.*”¹⁰ Tehát, azon túl, hogy az uralkodó közös (perszonálunio), vannak a közös védelmi kötelezettségből adódó KÖZÖS ÜGYEK:

¹⁰ Deák Ferenc: A közös ügyek tárgyában készült javaslatról in: Párbeszéd a kiegyezésről, Budapest, Neumann Kht., 2003, <http://vmek.oszk.hu/05800/05894/html/gmdeak0003.html>

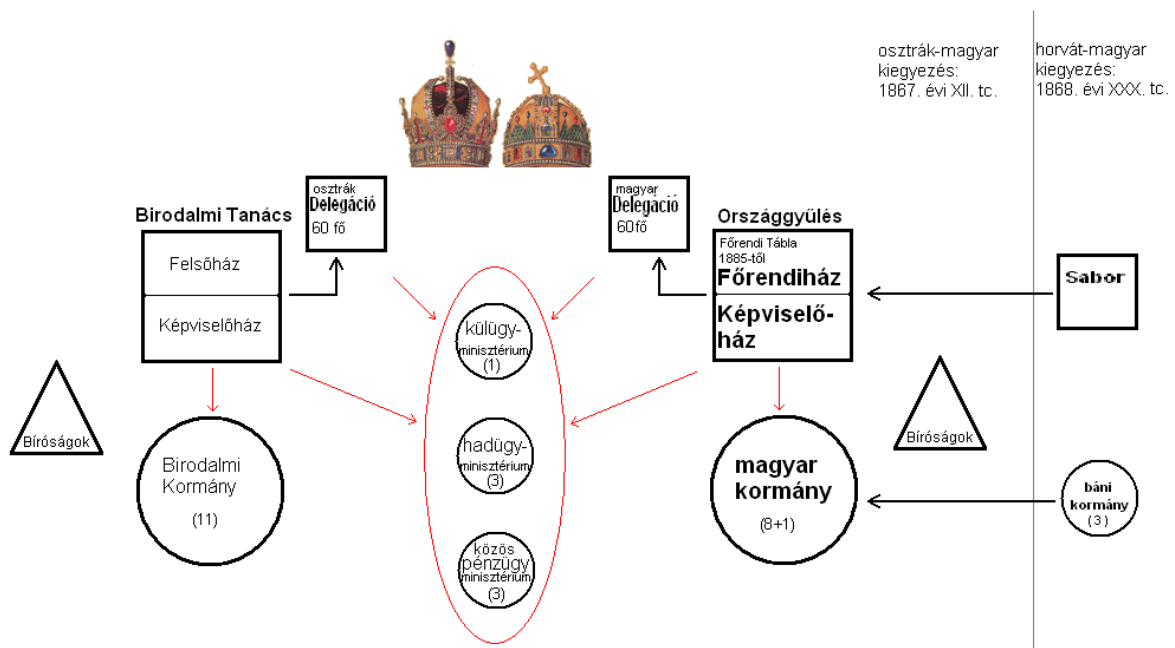
- külügy
- hadügy
- és ezek költsége (közös pénzügy).

Az említett közös védekezésnek az eszköze a külügy és a hadügy, s ezek költsége is közössé válik. A hadüggyel kapcsolatban a törvény 11. §-a a hadsereg vezérletét, vezényletét és belső szervezetének meghatározását az uralkodó jogkörében hagyja, azonban az újoncok megajánlása és a szolgálati idő meghatározása, a katonaság elhelyezésének és élelmezésének megszervezése az Országgyűlés hatáskörébe kerül (12.§). A pénzügyeket csak annyiban ismerik el közösnek, amennyiben azok a közös külügyre és hadügyre fordítandók. Ennek összegét a két fél közösen állapítja meg, s terheit az ugyancsak közösen – a kiegyezési törvényben meghatározott eljárással – kialakított arányban (**kvóta**) fogják a felek viselni. Ezt a kialakított arányt külön-külön törvényben rögzítik meghatározott időre (10 év). A költségeket Ausztria 70, Magyarország 30%-ban viselte, majd az arány 65-35%-ra módosult.

3. A DUALIZMUS ÁLLAMBERENDEZKEDÉSE [Tk. 264-265.o.]

A kiegyezéssel létrejött az Osztrák-Magyar Monarchia, amelynek közjogi berendezkedését az 1867. évi XII. törvénycikk alapján az alábbi ábrán vázoljuk:

Az Osztrák-Magyar Monarchia államberendezkedése

A két ország közös uralkodója – miként ezt a két korona is jelzi – az osztrák császár és magyar király (I. Ferenc József, majd IV. Károly).

A kiegyezési törvény alapján a kompromisszum két egyenrangú fél között született, ebből következik, hogy viszonyaikban a **paritás** elvének érvényesülnie kell.

Két hasonló felépítésű államszervezettel állunk szemben, amelyben a hatalmi ágak elválasztásának elve érvényesül, így saját ügyeik tekintetében mindkét félnek működnek a törvényhozási (magyar Országgyűlés, osztrák Birodalmi Gyűlés), a végrehajtási (magyar illetve osztrák kormány), valamint az igazságszolgáltatási (bírók) szervei. Tehát két különálló és egymástól független államról beszélünk, amelyeket azonban az uralkodó személyén túl összekötnek a közös ügyek, amelyek intézésére **közös minisztériumokat** állítottak fel: közös külügy-, hadügy- és pénzügyminisztérium. Ezek a közös minisztériumok – a saját kormányok mintájára – felelősek, egyrészt a saját törvényhozási szervek irányában, másrészt a delegációk felé. A felelősségre vonás módjáról a kiegyezési törvény külön rendelkezik (50-51. §§).

A **delegációk** a közös ügyek tárgyalására létrehozott bizottságok, amelyeket azonos létszámban (60-60 fő) a saját törvényhozási szervek állítottak ki. Tehát sem teljes birodalmi tanácsról, sem közös parlamentről nem beszélhetünk, hanem egy osztrák és egy magyar delegációról, amelyek évente felváltva Buda-Pesten illetve Bécsben ültek össze. Külön-külön üléseztek, s egymással írásban érintkeztek. Ha e feleltváltás háromszori próbálkozást követően sem vezetett megegyezésre, csak ebben az esetben és csak

szavazás véget tarthattak közös ülést (29-36.§§). Legfontosabb feladataik közé tartozott a közös miniszterek felelősségének megállapítása és a közös költségvetés megállapítása (40., 50-51.§§).

4. KÖZÖS ÉRDEKŰ ÜGYEK [Tk. 265.o.]

A kiegyezési törvény 53.§-a szerint: „Azon fennebb körülírt közös tárgyakon kívül, melyek, a *pragmatica sanctioból* kiindulva, tekinthetők közösen elintézendőeknek, vannak még más nagy fontosságú közügyek, melyeknek közössége nem foly ugyan a *pragmatica sanctioból*, de a melyek, részint a helyzetről fogva, politikai tekintetből, részint a két fél érdekeinek találkozásánál fogva; célszerűbben intéztethetnek el közös egyetértéssel, mint szorosan elkülönözve.” Ezek voltak az ún. **közös érdekű ügyek**, amelyek tehát

- a Pragmatica Sanctioból nem vezethetőek le,
- a két ország együttéléséből fakadnak,
- nem közös ügyek, de célszerű együtt, egyformán szabályozni,
- de **nem** közös szervek intézik:
 - hitelügy (jövőbeni új államkölcsönök),
 - kereskedelem (vám- és kereskedelmi szövetségek),
 - ipartermeléssel kapcsolatos közvetett adók,
 - közös vám (ami a közös ügyek fedezetét szolgálta),
 - vasút,
 - pénzügyrendszer,
 - kamatláb.

5. HORVÁT-MAGYAR KIEGYEZÉS [Tk. 266-267.o.]

Az osztrák-magyar kiegyezést követően került sor a horvátokkal való megállapodásra, amelyet az 1868. évi XXX. törvénycikk rögzített. Ennek a lényegét a következőképpen foglalhatjuk össze:

- Horvátország Magyarországon keresztül kapcsolódik a birodalomhoz
- a horvát törvényhozás (Sabor) önálló, de delegációt nem küld, hanem a magyar Országgyűlés horvát tagjai részt vesznek a magyar delegációban (5 fő):
 - 4 horvát tag a Képviselőházból
 - 1 horvát tag a Főrendiházból
- a horvát végrehajtó hatalmat a *báni kormány* gyakorolja:
 - 3 horvát saját ügy:
 - **Belügy**
 - **Igazságügy**
 - **Vallás- és közoktatási ügy**
 - minden más ügy Magyarországgal közös ügy!
 - a magyar kormányban egy horvát tárca nélküli miniszter képviseli a horvát érdekeket.

6. AZ ORSZÁGGYŰLÉS A POLGÁRI KORSZAKBAN (1848, 1867-1918)[Tk.315-347.o.]

AZ ORSZÁGGYŰLÉS A DUALIZMUS KORÁBAN

Az 1867-es kiegyezés államkonstrukciója a nem hagyta érintetlenül az Országgyűlést sem, igaz csak az 1880-as évek közepére sikerült jelentős szervezeti változásokat megvalósítani.

A dualizmus kori Országgyűlés továbbra is kétkamarás törvényhozási szerv volt. A képviselőház összetételét a '48-as alapokon nyugvó választójog szabályozta. A választójog azonban a Monarchia időszakában – s azt követően is – módosításokon esett át. Ezen változások közül kiemelendő az *izraelita férfiak* választójoghoz jutása 1867-ban, és az *adócenzus* bevezetése 1874-ben, amely felváltotta a vagyoni cenzust. A századfordulón is születtek tervezetek a választójog reformjára pl. az Andrássy-féle *plurális választójogról* [Tk. 320-324.o.].

A felsőháza reformjára az 1885. évi VII. törvénycikkkel került sor. Ez a törvény váltotta fel végleg az 1608. évi k.u. I. törvénycikket, ugyanis összetételében változtatta meg a második kamarát, amelyet immár *főrendiháznak* neveztek.

A főrendiház összetétele a reform után:

- csökkent a katolikus egyház képvisellete:
 - megszűnt a címzetes püspökök tagsága,
- valamennyi bevett egyház képviselőjéhez jutott,

- megszűnt a főispánok tagsága,
- megszűnt a bizonyos vagyoni képességgel nem bíró örökös jogú főrendek tagsága,
- teljes jogon részt vehet:
 - a Királyi Kúria elnöke,
 - a budapesti ítélőtábla elnöke,
 - a Közigazgatási Bíróság elnöke és másodelnöke.
- továbbá az uralkodó kinevezési joga alapján bekerült főrendiházi tagok (50 fő a kormány javaslata alapján).

Az Országgyűlés két háza egyenrangú volt, bár a gyakorlatban a képviselőház nagyobb hangsúlyt kapott. A működés rendjét az ún. *házsabályok* rögzítették [Tk. 346-347.o.].

A dualizmusban a király törvényhozással kapcsolatos felségjogaiban is történtek változások:

- a közvetlen és közvetett jogai szinte változatlanok [Tk. 360.o.],
- a törvénykezdeményezés jogát a kormányon keresztül gyakorolja, ehhez kapcsolódik az **ELŐSZENTESÍTÉSI JOG**:
 - A minisztérium (**kormány**) által előterjesztett törvényjavaslatokat az OGY előtt a királynak megküldik *előzetes elfogadás végett*,
 - így a későbbi politikai „kellemetlenségeket” elkerülhetik.

KÉRDÉSEK ÉS FELADATOK A XIII. ELŐADÁS ANYAGÁHOZ

1. Milyen külső előzményei voltak a kiegyezésnek?
2. Milyen belső előzményei voltak a kiegyezésnek?
3. Melyik törvény szolt az osztrák-magyar kiegyezésről?
4. Mi volt a kiegyezés közjogi alapja? Hogyan magyarázta ezt Deák Ferenc?
5. Melyek voltak a közös ügyek? Miből következtek ezek?
6. Részletezze a közös ügyeket!
7. Mely szervek és hogyan állapították meg a kvótát?
8. Jellemezze a dualista államberendezkedést!
9. Milyen szerveket hoztak létre a közös ügyek intézésére? Írja le ezek működését!
10. Milyen szerveket hoztak létre a közös ügyek tárgyalására? Írja le ezek működését!
11. Mit tud a közös érdekű ügyekről?
12. Mely törvény rögzítette a horvát-magyar kiegyezést?
13. Melyek voltak a horvát saját ügyek?
14. Mely törvények alakították át 1848-ban az Országgyűlés szervezetét?
15. Hasonlítsa össze a rendi kor követének és a polgári kor képviselőjének jogállását!
16. Mi volt a mentelmi jog?
17. Mi a képviselői sérthetlenség?
18. Mi a képviselői felelőtlenség?
19. Mit tud a képviselők összeférhetetlenségéről?
20. Milyen jogai voltak a képviselőnek az országgyűlési tárgyalásokon?
21. Mi az obstrukció?
22. Mi az interpellációs jog?
23. Hogyan ült össze az Országgyűlés?
24. Milyen törvényhozásbeli jogai voltak a királynak 1848-ban? Emelje ki a változásokat!
25. Hogyan nézett ki az Országgyűlés szerkezete 1848-ban?
26. Milyen formában ülésezett az Országgyűlés?
27. Mi az aktív választójog?
28. Mi a passzív választójog?
29. Melyek voltak az aktív választójog általános feltételei 1848-ban? Mit jelent ez?

30. Melyek voltak az aktív választójog különös feltételei 1848-ban? Mit jelent ez?
31. Kinek volt passzív választójoga 1848-ban?
32. Milyen jogforrásokat alkotott az Országgyűlés 1848 második felétől?
33. Hogyan változott meg az Országgyűlés szervezete a kiegyezés után?
34. Miben változott a választójog 1867-ben?
35. Mi volt az adócenzus?
36. Mit értünk választási földrajz alatt?
37. Hogyan jelent meg a titkosság elve a választójogban a dualizmusban?
38. Mi a plurális választójog? Kinek a nevéhez köthető, mikor?
39. Milyen változásokat hozott a főrendiházi reform az országgyűlés összetételében?
40. Jellemezze a király törvényhozásbeli jogait a dualizmusban!
41. Mi az előszentesítési jog?

XIV. ELŐADÁS

A POLGÁRI KORSZAK KÖZPONTI IGAZGATÁSA. A SZAKIGAZGATÁS SPECIALITÁSAI

Az 1848/49-es közigazgatás döntései [TK. 396-398. o.]

Az **1848-as törvények** a rendi különbségek megszüntetésével egy népképviseleti alapon álló közigazgatási szervezet alapját tették le. Minőségi változás történt a király jogkörében: a végrehajtó hatalmat kizárólag a parlamentnek felelős minisztérium útján gyakorolhatta (1848: III. tc. 6.§). Az 1848:III.tc. elrendelte a **független felelős minisztérium** felállítását és elrendelte a kormányiszékek (kancellária, helytartótanács, kamara) megszüntetését.

Az **1848: III. tc.** értelmében a végrehajtó hatalom forma szerint az uralkodó – távollétében a nádor -, gyakorlatilag egy polgári jellegű felelős és független kormány kezébe került, amely kinevezése után érdemben az uralkodótól függetlenül gyakorolhatta azt. „Őfelsége s az Ő távollétében a nádor s királyi helytartó a végrehajtó hatalmat a törvények értelmében független magyar minisztérium által gyakorolják, s bármely rendeleteik, parancsolataik, határozataik, kinevezéseik csak úgy érvényesek, ha a Buda-Pesten székelő miniszterek egyike által aláíratnak.”

A törvény szövege formailag egy minisztériumról szólt, amelynek osztályai vannak, mely osztályok később a gyakorlatban szakminisztériumokká fejlődtek ki. A miniszterek minden általuk hozott, vagy általuk aláírt rendeletért felelősek voltak, vagyis függték a parlamenttől. A minisztertanács üléseit az elnök tetszése szerint bármikor összehívhatta, s azon az uralkodó és a nádor távollétében elnökölt is.

A miniszterek az országgyűlés mindkét házában „üléssel bírnak”, ott felszólalhatnak, illetve kívánságra ott kötelesek megjelenni „s a megkívántató felvilágosításokat előadni tartoznak.”

1848/49 sajátos végrehajtó hatalmi szerve az **Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB)** volt. Batthyány Lajos ügyvezető miniszterelnöksége idején (szeptember 15-én) kezdeményezte Kossuth a képviselőházban, hogy a gróf honvédelmi intézkedéseinek parlamenti ellenőrzésére válasszanak egy bizottságot. A kezdetben hat fős testület a „képviseelőház honvédelmi bizottmánya” néven jött létre, mely szeptember 30-tól OHB néven működött és tagjainak száma kibővült. Batthyány másodszori lemondása után október 8-án Kossuth azt javasolta, hogy a képviselőház a végrehajtó hatalmat ruházza az OHB-re, mely meg is történt. Eszerint: *„a képviselőház az ország kormányzatát mind a két ház részéről kiküldött honvédelmi bizottmány kezébe mind azon hatalommal, mellyel egy ország teljhatalmú kormányának bírnia kell, letévén, a honvédelmi bizottmányt mindaddig, míg az ország normális állapotba jövéen, törvényesen elismert kormánya nem lesz, az ország teljhatalmú kormányának, Kossuth Lajos honpolgárt és képviselőt pedig egyetemes felállással kijelentéssel e kormány elnökének nyilvánítja...”*

Az ország függetlenségének kikiáltása felvetette az államforma és az államfő kérdését. Az ország jövőendő „kormányrendszerét” illető döntést elhalasztották, azonban Kossuth Lajost **kormányzóelnökké**, tehát államfővé választották. Jogkörét – a Kossuth maga által május 2-i levelében megfogalmazott – országgyűlési határozat tartalmazta:

- a kormányzóelnök rendeletei, határozatai csak valamely miniszter ellenjegyzése mellett érvényesek,
- csak a miniszterek által kormányozhat,
- hatósága a magasabb egyházi, világi és katonai kinevezéseken túl az állam
 - kormányzati politikájának meghatározására, „s a rendezést és szabályozást
 - meghatározó rendeleteknek megállapítására szorítkozik”,
- a miniszterek megbízása, felmentése,
- a hadüzenet, béke- és szövetségekötés csak a nemzetgyűlés beleegyezésével érvényes,
- a kegyelmezési jog egy négytagú, a kormányzó által kinevezett, kegyelmi szék
 - kezébe került.

A Batthyány-kormány kezdettől fogva arra törekedett, hogy a közigazgatásban centralizálja a hatalmat, s ennek lett sajátos intézménye a **kormánybiztosi** rendszer. 1848 tavaszán a nemzetiségi, a paraszti földfogláló és városi antiszemita mozgalmak kezelésére nevezett ki a kormányzat biztosokat. Az intézmény a szabadságharc alatt egyre jobban kiépült, hiszen az OHB számára olyan megbízható erőket képviseltek, amelyre támaszkodni lehetett. Pl.: kormánybiztosokat küldtek ki a katonaság élelmezésének, felszerelésének biztosítására, a katonai vezetés ellenőrzésére stb.

A **szakközigazgatás (TK. 398. o.)** vonatkozásában kiemelhetők a **pénzügyi** és a **hadügyi** igazgatás területén lévő változások.

Az 1848-as törvényekkel megvalósult Magyarország **pénzügyi** önállósága: az egész magyar pénzügyi igazgatás vezetője: a független magyar pénzügyminisztérium lett.

- megalkották az önálló költségvetést,
- bevezették az új adórendszert,
- megvalósították az egyenlő és arányos közteherviselést,
- a teljes pénzügyi függetlenséget jelentette a bankjegy- és papírpénz-kibocsátása.

Hadügy: Mészáros Lázár honvédelmi miniszter készítette el az ország védelméhez szükséges katonai erő kiállításáról szóló törvényt, mely szerint:

- az ország rendes katonaságának számát 200.000-re tervezték emelni,
- a hadseregnél a törzstiszteket, a hadügyminiszter ellenjegyzése mellett, az uralkodó, az alacsonyabb rangú tiszteket a hadügyminiszter nevezte ki,
- a toborzást megszüntették,
- 19 éves kortól bevezették az általános hadkötelezettséget,
- A nemzetőrség is a hadügyminiszter irányítása alatt állt (1848:XXII. tc.), melynek fő feladata a személy-és vagyonbiztonság és a közrend megőrzése volt.

A kiegyezést követő helyzet (TK. 401-402. o.)

A kiegyezéssel lehetővé vált a magyar felelős minisztérium felállítása és az új követelményeknek megfelelő közigazgatás kiépítése. Az 1869: IV. tc.-kel szétválasztották egymástól a **bíráskodást** és a **közigazgatást**, hiszen a polgári alkotmány követelményeivel ellentétes volt a két hatalmi ág összefonódása. A néprészvételnek a közigazgatásban való érvényesülését azonban az önkormányzati választójog kiterjesztésének túlzottan lassú üteme és a virilizmus (legtöbb adót fizetők előnyben részesítése) erősen mérsékelte.

A kiegyezés szellemében állapították meg az ország területét, határait. Visszakerült Magyarországhoz:

- Erdély (1848:VII. tc., 1848:I. erdélyi tc., 1868:XLIII. tc.),
- a határőrvidék (1873: XXVII. és XXX. tc., 1881:XV. tc.),
- rendeződött Horvát–Szlavón–Dalmátország társországi helyzete (1868:XXX. tc.), de Dalmáciát továbbra is Ausztria egyik tartományaként kezelték,
- Fiumét az 1868:XXX. tc. 66. §-a a magyar koronához csatolta, de külön testnek nyilvánította.

Az új liberális kormányzat modernizálta Magyarország közigazgatását és megszüntette Magyarországnak a feudális korra jellemző sokszínű területi beosztását. 1867-ben 49 magyar és 8 erdélyi vármegyéből, 5 székely székéből, 1 magyar és 2 székely vidékből, 5 magyar kerületből és a királyi földből állt, mely utóbbi 9 szász székre és 7 vidékre oszlott.

1867 után a magyar közigazgatás kiépítése felgyorsult és olyan fejlődésen ment át, amelyhez egyetlen korábbi korszak sem hasonlítható. Példázza ezt az állami tisztviselők számának növekedése is (1840-ben 4300, 1870-ben 23.000, 1918-ban 228.000).

1867-ben a miniszterelnökség mellett nyolc önálló **minisztérium (TK. 408. o.)** létezett:

1. a király személye körüli,
2. a belügyi,
3. a pénzügyi,
4. a vallás és közoktatásügyi,
5. az igazságügyi,
6. a honvédelmi,
7. a közmunka- és közlekedésügyi,
8. a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium.

1868-ban a magyar-horvát kiegyezéssel egy újabb minisztériumot, az önálló horvát-szlavón-dalmát tárca nélküli minisztériumot hoztak létre, majd 1889-ben – részleges tevékenységi kör átcsoportosítással – a közmunka és közlekedésügyi minisztériumot kereskedelemügyi minisztériummá, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumot földművelésügyi minisztériummá alakították át.

A korszak végén, 1917-ben a háborús viszonyokra tekintettel alakult meg négy újabb tárca nélküli minisztérium: a választójogi, a közéleti, az átmeneti gazdálkodási és a népjóléti-szociális (1917:XI. tc.).

A **minisztertanács (TK. 404-405. o.)** kollektív testületként működött, a mindenkor belső szavazati többsége alapján hozta meg döntéseit. Néhány ügyet a törvényhozás az évek során, egyedi jogszabályokban a minisztertanács kollektív döntési hatáskörébe utalt (pl.: a közigazgatási bíróság és a közigazgatási hatóságok között felmerülő hatásköri konfliktusok eldöntését: 1869:IV. tc., a főispánok kivételes hatalommal történő felruházását: 1886:XXI. tc., a helyi érdekű vasutak engedélyezését: 1880:XXXI. tc.).

A magyar minisztertanács első emberét – a magyar királyi miniszterelnököt – az uralkodó közvetlenül, előterjesztés nélkül, de ellenjegyzés mellett nevezte ki. Az ellenjegyzést alkotmányosan akár egy Budapesten székelő miniszter, akár a kinevezett miniszterelnök maga, akár elődje is teljesíthette. A többi minisztert a miniszterelnök előterjesztésére és annak ellenjegyzése mellett nevezte ki a király (1867:VIII. tc.).

A közös miniszterek kinevezésének előterjesztésével és ellenjegyzésével kapcsolatban külön törvényi rendelkezés nem volt. Miniszterei kiválasztásában a király kezét nem kötötték általános előfeltételek, de a hatályos törvények szerint a miniszterek csak magyar állampolgárok lehettek, gondnokság vagy csőd alatt nem állhattak, büntett vagy vétség miatt vád alatt, szabadságvesztés büntetés hatálya alatt nem lehettek, és hivatalvesztésre szóló ítélet rájuk nem vonatkozhatott (1883:I. tc.). A magyar minisztereknek magyarul (1868:XLIV. tc.), a horvát minisztereknek horvátul (1868:XXX. tc.) tudniuk kellett.

1867-et követően az ország kormányzatának minden ágazatában a hivatalos nyelv a magyar volt (1868:XLIV. tc.). Ezzel együtt – a nemzetiségi törvény értelmében – az ország minden állampolgára a kormányzathoz intézett beadványait saját anyanyelvén nyújthatta be, s az ezekre hozott kormányzati végzéseket az eredeti magyar szöveg mellett a beadvány nyelvére lefordított hiteles másolatokkal is kötelesek voltak ellátni.

Egyéb állami szervek:

- a) a **Közigazgatási Bíróság TK. 425-426. o.)** létrehozása (1896:XXVI. tc.) lehetővé tette, hogy bármely közigazgatási hatóság által okozott jogsérelmet – akár magán- akár hatósági kezdeményezésre – független bíróság peresíthessen és orvosolhasson. A Közigazgatási Bíróság kizárólag már jogvitás eseteket tárgyalt, bíraskodása egy fokozatú és ügydöntő jellegű volt. Elnökét a miniszterelnök javaslatára az uralkodó élethossziglan nevezte ki.
- b) a **közbiztonság szervei (TK. 409-410. o.):** a közbiztonsági szolgálatot a dualista Magyarországon vegyes rendszerben láttál el állami és önkormányzati közbiztonsági szervek. A korszakban a rendőrségi szervezet nagyobbik része önkormányzati hatáskörben működtek, elég hullámozó szakmai színvonalon. Az állam igyekezett befolyást szerezni az önkormányzati rendőrségeknél, elsősorban a helyi rendőrkapitányok kinevezési jogának magához vonásával. 1881-ben jött létre a vidéki állami közbiztonsági szervezet, a Magyar Királyi Csendőrség (1881:III. tc.), mely kettős függelmi rendszerben működött: szolgálati személyes viszonyaikban a csendőrtisztek és a csendőr legénység a honvédelmi minisztérium alá tartoztak, fegyelmi ügyeikben az illetékes honvéd bíróságok ítéleztek.
- c) az **iparhatóságok (TK. 410. o.):** az iparügyi közigazgatás élén, mint legfelsőbb fokon eljáró hatóság, az illetékes kereskedelemügyi miniszter állott. A miniszternek közvetlenül alárendelt, speciális iparügyi szervezetek élén az iparfelügyelők álltak, akiknek hatásköre a gyári és ipartelepi vizsgálatokra és a vonatkozó törvények és rendeletek ellenőrzésére terjedt ki (1893:XXVIII. tc.). Másodfokú iparhatóságként jött létre minden törvényhatóságban az ipartanács.
- d) a **forgalom igazgatása:**
 - a **szárazföldi közutak közigazgatására** vonatkozó törvény (1890:I. tc.) a közutakat hat csoportba sorolva, közigazgatási besorolásuknak megfelelően állapította meg az utak fenntartására, karbantartására fordítható adókievések nagyságát és az út közigazgatásával kapcsolatos útrendőri kihágások mértékét,
 - a **vasút közigazgatásának** legfontosabb forrását nem törvényi szabályozás, hanem még az abszolút kormányzás idejéből származó osztrák üzletrendtartás szabályozta (1851), amelyet számos törvényi szabályozás egészített ki (1867:XVI. tc., 1880:XXXI. tc., 1888:IV. tc.). Néhány jogi szabályozás a vasúti közlekedés ellenőrzése érdekében: - a vasútépítés szándékát, a kivitelezés tervezett módszereit és ütemét szoros állami ellenőrzés kísérte, - az építés megkezdését külön engedélyhez kötötték, azt folyamatosan ellenőrizték és végső átvételét szigorú feltételekhez kötötték,

- állami felügyelet alatt működött a **posta** is, amely kereskedelmi vállalként (1875:XXXVII. tc.) kizárólagos állami jog alapján látta el a postai szolgáltatást. A hatályos jogszabályok értelmében postahivatalok felállítása és fenntartása az egész korszakban kizárólagos állami monopólium volt.
 - A negyedik nagy terület a forgalmi közigazgatás területén a **mértékügy** szabályozása jelentette. A dualizmus kori jogszabályok alapján, a mértékrendszer megállapítása a törvényhozás hatáskörébe tartozott (1874:VIII. tc., 1875: LIII. tc., 1891: VI. tc. és 1907:V. tc.). A vonatkozó törvényekben megállapított **hossz-, tér-, köb-, súly-** és **erő** mértékeket a közforgalomban kötelező volt használni. A mértékügynek az egész magyar birodalom területére kiterjedő egységes műszaki vezetésére a budapesti Mértékügyi Központi Intézetet hozták létre.
- e) az **egészségügy igazgatása TK. 410. o.):** a közegészségügyi törvény szerint (1876: XIV. tc.), mindaz, ami a közegészség fenntartására, javítására és a megromlottak helyreállítására szolgált, hatósági felügyelet és intézkedés, a közegészségügyi kihágások pedig rendőri bíraskodás tárgyát képezték.
- Az állami közegészségügyi felügyelet tárgyát képezték a közforgalomba jutó állati termékek: hús, tej, vaj, zsiradék, táplálkozásra szolgáló növények, mesterségesen készített tápszerek és általában mindenféle ital. A legszigorúbb előírások járványveszély esetén állottak elő, amikor az illetékes hatóságnak veszteg- és határzár elrendelésére is joguk volt. A legveszélyesebb betegségekre vonatkozó rendszabályokat (himlő, trachoma, kolera, gyermekágyi láz) külön törvényekben szabályozták (1876: XIV. tc., 1887: XXII. tc., 1886: V. tc.).
- A közegészségügy központi állami szerve a belügyminisztérium volt, kibocsátotta a megfelelő egészségügyi rendeleteket és egészségügyi ügyekben fellebbviteli fórumként intézkedett.
- f) a **közügyoktatás felügyelete:** a népiskolai törvény (1868: XXXVIII. tc.) alapján Magyarországon a kiegyezést követően minden szülő, gyám, tanonc- vagy cselédtartó köteles volt gyermekét, gyámoltját, tanoncát vagy cselédjét nyilvános iskolába járatni életük hatodik évének betöltésétől 15 éves korukig. A miniszter legfontosabb ellenőrző szerveiként működtek a tanfelügyelőségek, amelyeket minden vármegyében létrehozottak. A tanfelügyelőség ellenőrizte a hatályos törvények és miniszteri rendeletek pontos, minden irányú betartását. Középiskolák esetében az állami felügyelet azokra az intézményekre terjedt ki, amelyek a vonatkozó jogszabályok szerint a miniszter közvetlen rendelkezése alatt állottak. Ezeknek a középiskoláknak az állami felügyeletére úgynevezett tankerületi főigazgatóságokat hoztak létre.

Lex Apponyi (TK. 277. o.)

Apponyi Albert 1846-ban született Bécsben, Magyarország egyik legtekintélyesebb nagybirtokos családjában. Az ellenzéki összefogás 1905-ös választási győzelme után 1910-ig kultuszminiszter volt. Ezek az évek alkotják pályafutásának talán legvitatottabb időszakát.

Az 1907. évi iskolapolitikai törvényjavaslatok a dualista rendszer évtizedes gyakorlatának szerves folytatásaként nyertek megformálást és elfogadtatást. A kormányzat nemzetiségpolitikai okokból óhajtott a felekezeti iskolák államosítását, de ehhez nem rendelkezett megfelelő anyagi eszközökkel. Így a felekezeti iskolák állami ellenőrzésének gondolata vált a javaslatok alapeszméjévé. A **Lex Apponyi**-féle törvények elég magas követelményeket állítottak fel: pl.: négy év alatt a magyar nyelv szóban és írásban való teljes elsajátítását. Az ingyenes oktatás mellett a nemzetiségi iskolák nagyobb része nem tudta megadni a tanítóknak a törvényben előírt magasabb fizetést, így kénytelen volt államsegélyért folyamodni. Az államsegély feltétele pedig a „kifogástalan hazafias állampolgári nevelés” volt: a magyar nyelvet a minisztérium által megszabott óraszámokban kellett tanítani, államilag kiadott tankönyveket kellett használni, s minden tantárgyat úgy kellett oktatni, hogy a magyar nemzethez való tartozás tudatát erősítsék a tanulóknak. A törvény ebben a tekintetben széles körű ellenőrzést és fegyelmi hatáskört biztosított az államnak a fizetésekiegészítést élvező nemzetiségi tanítók felett.

Az **1907:XXVII. tc.** életbe léptetésének első gyakorlati következménye a nemzetiségi tanítók ellen irányuló fegyelmi vizsgálatok sorozata volt. A zaklatások érintették a magyar nemzetiségű tanítókat is. A kampány nagyjából 1910 végéig tartott. A törvényt a kisebb ellenállású kárpát-ukrán, szlovák, illetve szerb területeken általánosabban, hatásosabban hajtották végre. A román lakta területek mozgalmi és egyéb tényezők miatt ott a törvény végrehajtása kevésbé járt maradandó hatással. A Lex Apponyi következtében jelentős mértékben csökkent a nemzetiségi iskolák száma. Az 1899. évi 6000 iskolával szemben 1914-ben

már csak 3321 iskolában folyt nem magyar nyelvű oktatás, az összes iskolák 20 %-ában. 1914-ben a nem magyar nyelvű tanköteleseknek csak 35 %-a járt a saját nyelvén oktató iskolába. Az iskolai magyarosítás látszateredményeket produkált. Az államnyelvet az elemi iskolákban kevés nemzetiségi diák tanulta meg: 1910-ben a nem magyar anyanyelvű lakosságnak csak 22,5 %-a beszélt magyarul, főleg a vegyes lakosságú területeken.

KÉRDÉSEK A XVI. ELŐADÁS ANYAGÁHOZ

1. Milyen fontos közigazgatási döntéseket tartalmazott az 1848:III. tc.?
2. Hogyan szabályozta az 1848:III. tc. a miniszteri felelősséget?
3. Milyen sajátos végrehajtó hatalomról beszélhetünk 1848/49-ben?
4. Milyen jogköre volt Kossuth Lajosnak kormányzóelnökként?
5. Mi jellemezte a kormánybiztosi rendszert 1848 tavaszán?
6. Hogyan valósult meg az 1848-as törvényekkel Magyarország pénzügyi önállósága?
7. Milyen változásokat hoztak az 1848-as törvények a hadügyi igazgatás területén?
8. Milyen fontos változást hozott a kiegyezés a központi igazgatásban?
9. Az új liberális kormányzat hogyan modernizálta Magyarország közigazgatását?
10. 1867 és 1917 között milyen változások álltak be a minisztériumok alakulása terén?
11. Milyen szabályok szerint működött a magyar minisztertanács?
12. Milyen szabályok vonatkoztak a közös miniszterek kinevezésére?
13. Milyen szabályok vonatkoztak 1867-et követően a magyar és a nemzetiségi nyelv használatára a kormányzathoz intézett beadványok vonatkozásában?
14. Mit kell tudni a Közigazgatási Bíróságról?
15. Ismertesse a közbiztonság szerveinek alakulását a dualista Magyarországon!
16. Jellemezze az iparügyi közigazgatást a dualista Magyarország korában!
17. Milyen négy nagy területét ismeri a forgalom igazgatásnak a dualizmusban?
18. A dualizmus korában ismertesse az egészségügy igazgatás főbb vonatkozásait!
19. Mit kell tudni a közoktatás felügyeletéről a dualista Magyarországon?
20. Ki volt Apponyi Albert?
21. Ismertesse a Lex Apponyi lényegét!
22. Milyen gyakorlati következményei voltak az 1907:XXVII. tc.-nek?

IRODALOMJEGYZÉK

- BALOGH JUDIT: Közös érdekű ügyek a dualizmus rendszerében. In: *Jogtörténeti Szemle*, 2007/3 2-7.
- CSIZMADIA ANDOR – KOVÁCS KÁLMÁN – ASZTALOS LÁSZLÓ: *Magyar állam- és jogtörténet*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998
- DEÁK FERENC: A közös ügyek tárgyában készült javaslatról in: *Párbeszéd a kiegyezésről*, Budapest, Jogtörténeti Tanszék kiadványai: segédanyag a jogtörténet oktatásához 1-2 köt. Miskolci Egyetem Jogtörténeti Tanszék. Miskolc, 1995.
- Neumann Kht., 2003, <http://vmek.oszk.hu/05800/05894/html/gmdeak0003.html>
- ECKHART FERENC: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, Osiris, Budapest, 2000
- MEZEY BARNA (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*, Budapest, Osiris, 2003
- ROMSICS IGNÁC: *Magyarország története a XX. században*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003
- RUSZOLY JÓZSEF: *Alkotmány és hagyomány. Újabb jogtörténeti tanulmányok*, JATEPress, Szeged, 1997
- STIPTA ISTVÁN: *A magyar bírósági rendszer története*, Multiplex Media- Debrecen U. P. Debrecen, 1997
- STIPTA ISTVÁN: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására*, Budapest, Osiris, 1995
- SZABÓ ISTVÁN: *A magyar igazságszolgáltatás történetének vázlata az államalapítástól napjainkig*, Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004